

4061

ՄԻՐ ՏԵՏՐԱԿՆԵՐ — ԹԻՒ 3

ԳԵՂԱՄ ՎԱՐԳԱՊԵՏ

ՆՈՐ ԿՇԻՌ, ՆՈՐ ԱՐՃԷՔՆԵՐ

Խորհրդա տաժանքը որ լոյս կը բերէ, մարդիկ
կը գժուարին կրել, վասն զի խաւարը քնանալու
չափ տնուշ է։

158

Գ-42

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՄԻՒ ԺՈՂՈՐԴԱՅԻՆ ԳԼԽԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒ

1911

Կ. ՊՈԼԻՏ

14 JUL 2009

300

08-96

ԿԱՐՍԻՐ ՏԵՏՐԱԿՆԵՐ—ԹԻԻ 3

158

9-42

u

ԳԵՂԱՐ ԳՍԸ ԻՍՊԵՏ

Ի գրքի մասին թերթի թերթում
հանդիսանալով հիմա հիմա լեզուներ
գրեցի զմայլաբանություններ.

215

2

6

12

18

238

ՆՈՐ ԿԵԻՌ, ՆՈՐ ԱՐԺԷՐՆԵՐ

1003

71588

Խորհրդով տաժանքը որ լայն կը բերէ, մարդիկ
կը դժուարին կրել, վառն գի խառաղը քանալու
չափ տնուէ է:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

1911

ԱՐԾԻԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿՈՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. ՊՈՒԻՍ

Կարգադրում

7842 4067

ՆՈՒԷՐ

ՄԵՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ

ՄՏԱԻՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Ուժերու տնտեսութեան զաղափարը՝ ընկերային երեւոյթ-
ներու մէջ՝ բարդ ու ընդարձակ նիւթ է: Այս գործը անոր մէկ
ուրուագիծն է միայն՝ հակիրճ ու սեղմ:

Փոխանցումի դիժին վրայ՝ մեր նոր մտաւորականութիւնը
ամենէն շատ սկսած է հետաքրքրուիլ ընկերային-հոգեբանական
հարցերով: Իրեն տալով այս ուսումնասիրութիւնը՝ կը փափաքիմ
—եթէ այս յաւանութիւն մը չէ—իր մէջ մտածելու եւ գտնե-
լու հաճոյքը աւելի ոգեւորել:

Յաջողելով՝ պիտի ունենամ սրտի գոհունակութիւնը բարի
տնտեսողի մը սր կը խորհի.— Զիս կարգադրողներուն մէջ, ու նաեւ
իմ մէջ, մտաւոր փոփոխութիւն՝ յաճախ տաժանագին՝ ունայնաբար
վատնուած չեն:

Ճշմարիտ յաջողութիւնը ուժերու բարւոք տնտեսութիւն
մը կ'ենթադրէ միշտ:

ԳԵՂԱՄ ՎՍԻՆՍԿԵՏ

ՆՈՐ ԿՇԻՌ, ՆՈՐ ԱՐԺԵՔՆԵՐ

I

ՈՒԺԵՐՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷջ

Ա. Մարդուն մէջ բոլոր կարողութիւնները, յիշողութիւնը, կամքը, զգայարանները, դատողութիւնը, երկու բանով, հոգին ու մարմինը, տեսական շարժումի մէջ են: Շարժումը ուժ է:

Թէ մարմնական ամէն շարժում, նոյնիսկ ամենէն աննշանը, զնդերային ու ջղային կորովի մը արդիւնքն է, կամ լաւ է ըսել, ամբարուած ուժերու մէկ մասն է որ դուրսէն կ'երևայ, — չափ յայտնի բան է: Եթէ սրունքը իր մէջ չունենար ամբարուած կորովի քանակութիւն մը, չէր կրնար ոչ մէկ շարժում փորձել, ինչպէս կը պատահի անդամալուծութեան մէջ:

Շարժումը ուժ է, և այս կ'ապացուցուի մանաւանդ անով որ՝ երբ մարմինը հիւանդանայ, այսինքն, երբ կենսական ուժերը չափազանց պակսին, մարդուն շարժումներն ալ կը նուազին, կը թունան, նոյնիսկ անկարելի կը դառնան:

Այս այնքան պարզ է որ, շարժեր երկարել: Միայն ներքին բարոյական կարողութիւններուն համար ալ նոյն բանը խորհիլ՝ թերեւս չատեւրուն տարօրինակ պիտի թուի: Բայց էապէս՝ կարողութիւնը միշտ ուժ է, ըլլայ մտքին մէջ, ըլլայ սրունքին կամ բազուկին մէջ: Ո՞վ որ կ'ըսէ՝ «Կարող եմ», բաժ կ'ըլլայ՝ «Ուժ ունիմ»:

«Հոգեկան ամէն վիճակ տեսակ մը շարժում է», կ'ըսէ Թարս: Ու եթէ շարժումը ուժ է մարմնի մէջ, չի կրնար

ուրիշ բան մը բլլայ հողիին մէջ: Ասկէ զատ, յայտնի է որ կարգ մը ուղեգային ախտաւորումներու տառն կը նուազի մտաւոր գործունէութիւնը, որ ներքին կորովի մը նշանն է: Ծանր հիւանդները յիշելու, կամենալու, զատելու համար տաժանադին դժուարութիւններ կը զգան: Այս կը նշանակէ թէ ատուջ մարդուն մէջ յիշողութիւնը, կամքը, դատողութիւնը ուժեր են:

Կամֆի ուժ, գորաւոր յիշողութիւն լացատրութիւններն ալ կ'ապացուցանեն մեր բաժը:

Բայց խնդիրը գիտենք ուրիշ երեսէ մըն ալ:

Աչքի տկարութիւն մը դարմանելու համար ակնաբոյժները իրենց հիւանդը կը պահեն մութ սենեակի մը մէջ, որպէս զի զանազան գոյներու և ձևերու զգայութիւնները տեսողական ջիղերը յրգչեցնեն: Աչքի զգայող ջիղերը կը յրգչին, իսկ յրգչութիւնը միշտ կը նախեն թաղբէ վատնուած կորովի քանակութիւն մը, աւելի կամ նուազ մեծ: Աչքը չէր յրգչեր եթէ իր ուժերէն չափ մը չսպառեր: Ուր սպառում կայ, կայ և ուժ:

Ուրեմն, զգայարանական ամէն գործունէութիւն ճիգերով միայն կ'ըլլայ: Ատուջ վիճակի մէջ ալ շատ հեղ կը զդանք այդ ճիգերը և անոնց վատնումէն տուա՞յ և կամ յրգչութիւնը:

Արդ, զգայութիւնները կապուած են անմիջականօրէն միտքին: Եթէ անոնց գործունէութիւնը ուժի մը յայտարար նշանն է, ասոր գործունէութիւնն ալ տարրեր բանի մը նշանը չէ անշուշտ:

Երբ մտքով կ'աշխատինք, ճիգերու աւելի կամ նուազ մեծ չափ մը կը վատնենք: Ասոր ապացոյցն է մտքի յրգչութիւնը: Միտքը կը հանգչի շրջագաղտը արիւնէն իր բաժին անուղղը առնելով:

Հիմայ կը մնայ ցոյց տալ որ՝ այս երկու տեսակ ուժերը, մտաւորը և մարմնականը, իրարմէ տարբեր բաներ չեն էութեամբ և մէկը միւսով կ'ըլլայ կարելի:

Ախտարանական հոգեբանութիւնը ստուգած է որ երբ մարդու մէջ կը տկարանայ մարմինը անարիւնութեամբ (anémie) և ուրիշ պատճառներով, կը տկարանան նաև յիշողութիւնը, կամքը, և միւս հոգեկան կարողութիւնները: Ասոնք ֆիզիքական ուժերու աճումէն կամ նուազումէն կ'ազդուին անմիջականօրէն:

Որպէս կը խորհի թէ յիշողութեան երկու էական և բնաները, պահպանել և վերաբաշխել, կապուած են աննպատութեան և արիւնի չըջանաւորութեան: Ու կ'ըսէ թէ՝ տղայները ունին աւելի սուր յիշողութիւն, թէ՝ տղորութիւնները, որոնք «տեսակ մը յիշողութիւն են», անոնց մէջ կը դրոշմուին աւելի զիւրօրէն, վատնողի սրնայնագաւորութեան գործունէութիւնը, տարիքի այս չըջանին չափ մեծ է: Ծերերու մէջ այս գործունէութիւնը տկարացած է, ասոր համար յիշողութիւնն ալ տկար է անոնց մէջ. (Les maladies de la mémoire. 156):

Մէկ խօսքով, մարմնական և հոգեկան ամէն կարողութիւն ուժերու աղբիւր մըն է, կենսական կորովի միջերք մը: Այս պարագան շատ կարեւոր է միտք պահել, որովհետեւ մեր ամբողջ մտածումները անկէջ յատուջ կուգան: Երբ բանաւոր էակը ուժ մը կը յայանէ բնութեան մէջ, անմիջապէս կը խորհի զայն արդիւնաւորապէս գործածելու միջոցներուն վրայ: Երբ հովերու, ջուրերու, շողիներու, երկրորդականութեան, ջերմութեան ուժերէն կը ձգնի օգտուիլ անտեսելով զանոնք նուրբ հաշիւներով, զգուշանալով անօգուտ վատնումներէ, բրնական է թէ իր ներքին ուժերուն համար ալ միեւնոյն անտեսողի հոգածութիւնը պարտաւոր էր ցոյց տալ: Եւ իսկապէս կայ անոր մէջ այդ հոգածութիւնը, աւելի կամ նուազ բարձր աստիճանով մը:

×

Բ. Մարդկային ուժերու միջերքը փուճ տեղը չվատնել ու զայն աւելի ճոխացնել, — ահա ինչ որ կը կոչուի ուժի

բու. անտեսութիւն: Մտունդը, մաքուր օդը և ուրիշ կարգ մը սրբազաններ կը պահպանեն ու կը շատցնեն մեր կորովը: Կանոնաւոր ու մեթոտիկ աշխատութիւնը մեզի կը սորվեցնէ անհրաժեշտ ճիշդ միայն ընել և անօգուտ յոգնութիւններով չհասնել: Վարպետները կը սրբազրեն մեր մարմնի և միտքի ձախտող ու աւելորդ շարժումները, սրունք մեզ կը սպառեն: Վերջապէս ուրիշ շատ մը մտաւոր ու ֆիզիքական սրբազաններ մեզի կը հասկցնեն լուսեղան կամ յայտնապէս թէ պէտք է իմաստնօրէն խրնայել մեր մէջ ամբարուած կենսական կորովը:

Ուժերու խնայողութեան սկզբունքը—ընդհանրապէս անգլխաակից վիճակ—կայ ուրեմն անհատական կեանքի մէջ: Արհեստաւոր աշխատող, դպրոցական ուսանողը, բանակի վնասոր իրենց զարգացումի ամբողջ ընթացքին մտաւորական ու մարմնական աւելորդ շարժումները կը սրբազրեն, կանոնաւորութիւն ու հաշիւ կը դնեն գործ մը սկսելու և վերջացնելու իրենց ձեռնարկին մէջ, կամ մեր բառերով, կը տնտեսեն իրենց կարողութիւնները:

Անամաական անհատներու մէջ ալ՝ ստորին աստիճանով մը գտնել՝ կարելի էր ցոյց տալ տնտեսելու բնազդը: Մեղունքը և առնաաբակ ընկերական բնազդով զարգացած անասունները բաժնած են իրենց մէջ աշխատանքը, և ասով աւելի արդիւնաւոր կ'ընեն իրենց ուժերու գործածութիւնը:

Ասկէ զատ, ուժերու անտեսութեան բնազդը զուտ բնախօսական ծագում մը ունի: Ամէն գործարանաւոր էակի մէջ ոսկորը, ֆիզերը, արիւնը և դնդերները աշնպէս մը իրարու յօգաւորուած են որ իրարու գործ կը դիւրացնեն, իրար կը լրացնեն ներդաշնակօրէն ու չեն թողուր որ իրենցմէ մէկուն կորալը անօգուտ անցնի լուրջովին: Պահպանուելու բնազդն ալ՝ (instinct de conservation) որ գործարանային կրկնութիւն է մանաւանդ՝ շատ հետու

չէ անտեսութեան գաղափարէն: Բազուկը չի հանդուրժեր իր կորովի չափազանց վատնումին. ան կը դադրի գործելէ երբ արդէն բրած է ինչ որ կրնար: Մարմնը երբ վիրաւորուի, ցնցումներ և գալարումներ կ'ունենայ, ինչ որ կրնանակէ թէ չուզեր իր ուժերու ուղաւումը: Թէ այս գործարանային ինքնապաշտպանողական վիճակները բանականութեան հետ կապ չունին գրեթէ, կը յայտնուի անկից որ կենդանիներու ուղեղը հանուելէ վերջ իսկ՝ անոնց մարմնը վշտազին տալաւորութիւններու դէմ ցոյց կուտայ կծկումներ և խն:

Ուժերու բնախօսական սնցումքիւն կարելի է կուչել այս վիճակը:

Բայց այս ամէնը դուրս են մեր ծրագրէն: Մենք կը շատանանք չեղակով միայն այն թէ՛ մարդուն մէջ այս զգացումը, ինչպէս բոլոր միւսները, նախապէս կոյր բնազդական և անզէտ իր նպատակին, հետզհետէ քաղաքակրթութեան յառաջացումին հետ՝ եղած է աւելի գիտակցական, աւելի բանական: Քաղաքակրթապէս ստորին համայնքներու անդամները կը վճայեն անգլխաակցարար ինչ որ կայ բնութեան մէջ և իրենց մէջ նուիրականօրէն շահագործելի: Բնազդական էակներ են ասոնք, որ լաւը շահագործէն գնաղանկելու կարողութիւն չունին գրեթէ: Անոնք իրենց գործունէութեան վախճանը շատ քիչ անգամ կրնան նկատի ունենալ և գրեթէ միշտ կը շարժին ու կը սպառին վայրապար:

Պէտք է մարդկային վայրենի անհատներէն աստիճանաբար բարձրանալ քաղաքակրթ անհատներու, տեսնելու համար ուժերու անտեսութեան գաղափարին յառաջատուական բարեշրջումը:

Այս տեսակէտէն, պատմական և անհատական ամէն գործի մէջ, յառաջդիմութիւնը պէտք է սահմանել՝ ուժերու կիրարկութեան մեջ խելացի սնցումքիւն, աննպասակ վաճառումներու սահմանափակում:

Յառաջագլխի մարդուն մէջ զգայարանական գործունէութիւնը և հոգեկան գործունէութիւնը միասնաբար կրնան աւելցնել մտքի ծանօթութիւնները, ճշխացնել մարմնի ուժերը ու տանիկ կեանքը բնազդականութենէ բանականութեան, ուժերու անտեսութեան ճամբով որ ամենակարճն է և ամենահարկեր:

Բայց յատկապէս միւս անհատին մէջ տեղի կ'ունենայ յաճախ միակողմանի ուղղութեամբ: Շատ հեղ իր մտաւոր կորուրդը կը զարգանայ, իսկ մարմնականը կը նուազի. և հակադարձաբար: Որովհետեւ ուժերու արհեստական զգացումը տակաւին իր մէջ բանական վիճակ մը դարձած է: Ան կը անտեսէ իր կորուրդը զինքը չըջապատողներուն պէս, անգիտակցաբար ընդօրինակելով: Եթէ իր ընկերային միջավայրը անօգուտ սպառումներ ունի, ինք չի կրնար գերծ մնալ անոնցմէ, ինք ալ կը վատնուի կոր նամանդութեամբ:

Արդի քաղաքակրթութիւնը տակաւին մեղի տուած է անտեսումի կատարեալ միջոց մը: Տակաւին անհատը այնքան կը սպառի ընկերային փուճ կարգերու, մտաւոր ըմբռնումներու, անխմատ աւանդութիւններու, հասարակաց կարծիքներու ճնշումին տակ: Տակաւին ան հազիւ թէ կը խնայէ:

Ով կրնայ սնուել որ մարդկային կարողութիւնները կը գործածուին միշտ լաւագոյն նպատակներու համար: Ով չի գիտեր որ անոնք ընդհանրապէս բնազդներու և օրովաքի վիճակներու ազդեցութեանը կը հպատակին, վատնուելով ապարդիւն: Եւ սրբան ծանօթ են անոնց աննպատակ և անխորհուրդ չտայութիւնէն առաջացած աղիտաւոր վնասները:

×

Գ. Եւ սակայն արդի ընկերայնութիւնը, քաղաքակրթական և գիտական ամէն նորութիւն կը վերադրէ

անհատ ուժերու տեղծագործութեան: Եթէ այսպէս է իսկապէս, այն ատեն հարցում մը, — անտեսելու զգացումն է որ անհատը մեկը նորատեսիլներու:

Այո՛, որոշ չափով: Գիտակցութեան զարթումի պահէն իսկ մարդ-անհատը սկսաւ նախընտրել կարճ ճամբան, քիչ յոգնութիւնը, կորուրդը նուազ գործածութեամբ առատ արդիւնքի տիրացումը: Տեսնուելու այս զգացումը տակաւ տեղեկ տուտ զանազան գործիքներ, աշխատելու և պաշտպանուելու նոր մեթոտներ և նոր գէնքեր: Գիտութիւններու չըջանք այսպէս բացուեցաւ մարդուն առջիկ:

Գիւտերու և գործիքներու զարգացումը նկատի առած ատենինս ուրեմն, մոռնալու է անոնց տակ և զոնոք երկնող կարողութեան մէջ գնել նաեւ կորուրդ արհեստական պէտք մը: Քիչ սպառումով շատ արտադրելու զգացումը մեծ չափով, եթէ ոչ ամբողջապէս, կը բացատրէ արհեստներու և ճարտարարուեստի ճոխացումը, բնական ուժերու չափազործումը, գիտակից կամքին յազմանակը անբան ու անգործ նիւթին վրայ:

Ու եթէ բացարձակապէս չենք կրնար բնիկ թէ արհեստներու զգացումն էր միայն որ մարդկային յատկութիւնը իրականացուց, — վատնողի այդ զգացումը բնականորապէս եղած է անգիտակից վիճակ մը —, գոնէ կրնանք ստանդարտապէս բնիկ որ յատկապէս անհատական ամէն գործ մարդուն մէջ բերած է ուժերու արդիւնտաւոր անտեսութիւն մը:

Նոյնիսկ մեր օրերուն, անտեսելու զգացումը է միշտ որ անհատը կը դրդէ մտաւոր ու մարմնական կատարելագործումի: Բայց ամէն անգամ որ անհատական միտքը կը տեղեկ գիտական ու բարոյական նորութիւն մը՝ բառին բարձր իմաստով՝ իր և ընկերային ուժերու մէջ անտեսումի աւելի լաւ միջոց մը մտցուցած կըլլայ, ոչ ուրիշ բան: Այս գոնէ բացարձակ է: Ու կուգայ ժամանակ ուր մարդիկ գիտակցելով իրենց ուժե-

յու խակական արժէքին, ուր իրենք զիրենք բնազդական հետեւողութենէ ձերբազատելով, կը յառաջդիմեն ու կը նորոգողեն անտեսելու զգացումէն միայն մղուած:

Բայց մինչեւ այդ ատեն, մարդ-անհատը տակաւին չատ կը վատնուի: Եւ այս վատնումի պատճառը ընկերային միջավայրի գէշ յօրինուածութեան կապուած է ուղղակի: Այս մասին տանք պարզ օրինակ մը, պատահաբար առնուած. — Ներկայ ընկերութիւնները մեծ հաճոյք կը զգան պարզ կամ նոյն իսկ ակտաւոր ոճրագործ մը պատժելէն, սպաննելէն: Արդ, ուժերու անտեսութեան տեսակէտէն՝ յիմարական բան է այս: Ոճրագործը կը մնայնէ մարդ մը: Այս տխուր դարձը ընկերային ուժերու միջերէն մաս մը կը պակսեցնէ: Ընկերութիւնը վրէժնալիք զգացումով կը կախէ ոճրագործը, որով ուրիշ մաս մըն ալ կը պակսի իր ուժերու միջերէն: Տակաւին չենք հաշուեր այն վայրագ զգացումը որ ամէն վրէժ լուծող արարքի կ'ընկերանայ և անհամեմատօրէն սպառնի է: Ընկերութիւնը ինքզինքը կը պաշտպանէ իր ոտոխտանքով և կառավարական կազմով՝ չարերու դէմ: Հապա այս թշուառները ո՞վ պիտի պաշտպանէ ընկերութեան դէմ...

×

Դ. Հոս պէտք է ցոյց տալ ուրիշ կէտ մըն ալ: Սուկական անհատին մէջ կարողութիւնները (յիշողութիւն, կամք, զգայարաններ, խորհուրդ, զգացում, երկու բառով՝ հոգի և մարմին), ընդհանրապէս համաձայնութեան մէջ են: Չենք ըսեր միշտ, որովհետեւ ինչ-ինչ զարգացած մարդոց մէջ կան « Բազմաթիւ Եսեր որոնք իրարու կը հակասեն, ու գիտենք այն բախումները որոնք տեղի կ'ունենան անհատական Եսին ու ընկերային Եսին միջեւ, քրիստոնեային ու գիտունին, սիրահարին ու փառասէրին միջեւ », (C. Bos. Psychologie de la Croyance):

Բայց այս՝ ընդհանուր չէ: Քիչ անգամ ու քիչ խառնուածքներու մէջ կարողութիւնները իրար կը ժխտեն, իրարու դէմ կը պայքարին, կամ ուրիշ խօսքով կամքը կը հրամայէ և զգայարանները կ'անտառտեն, զգացումները կ'ուղեն, ու բանականութիւնը չուղեր: Ափսոսբանական ու կարգ մը տարբեր պարագաներու մէջ միայն կը պատահի այս: Իսկ սովորաբար անհատին մէջ ուժերը իրար կը լրացնեն սրտ չափով, իրարու կը դաշնակցին:

Ուժերու այս ներդաշնակութիւնը կ'ենթադրէ արդէն անտեսութիւն մը: Չէ՞, եթէ անոնք ըլլային միշտ իրարու դէմ, իրար պիտի չէզոքացնէին, իրար պիտի բուսանէին, որ ըսել է թէ պիտի վատնուէին: Եւ ոչ ուն անհատը ոչինչ պիտի կրնար ընել քաղաքակրթական:

Կարողութիւններու ներդաշնակութիւնը որ ներքին անտեսութիւն մըն է ըսինք, միշտ գիտակցական չէ, և անանական անհատներու և բնազդական մարդոց մէջ ալ կայ, շատ աւելի կուրօրէն մեքենական:

II

ԱՇԽԱՏԱՆՔԸ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՈՎ ԲԱՅԱՏՐՈՒԱԾ

Ա. Երբ կը մանենք երկաթագործի մը խանութը, կը տեսնենք անմիջապէս որ վարպետը կ'աշխատի դիւրութեամբ և արագութեամբ, աւելորդ ու ձախորդ շարժումներ չընել, քիչ յոգնութիւն ցոյց կուտայ, աւելի տոկուն է և երկար կրնայ աշխատիլ: Կը տեսնենք նաև աշկերտը որ կ'աշխատի դանդաղ ու դժուար, աւելորդ ու ձախորդ շարժումներ կ'ընէ, իր ջղային դրութիւնը խիստ և անսովոր պրկում մը կը մատնէ յայտնաբեր, որ-

Այս երևույթին ընտանեական բացատրութիւնը այն է որ հանգիստի պահուն մարմնի յոգնած անդամը կ'ընդունի աստա արիւն և կը վերանորոգուի, կ'ուժանայ: Բանի այս վերանորոգումի գործը կը կատարէ ընտանեւ և այնքան ուժը կ'աճի աշխատող անդամին մէջ:

Այս տեսակետէն՝ հանգիստը մեծ նշանակութիւն ունի ուժերու անտեսութեան գաղափարին մէջ: Ան կը վերանորոգէ կորուրը:

Աւելի պարզ խօսքով, թէ՛ գործունէութեան պահը և թէ հանգիստի պահը, ամէն աշխատութեան մէջ, չափէ պարս երկարած գէլ վնասակար է: Առաջին պարագային՝ գործարանները կրնան խանգարումի ենթարկուիլ, բան մը որ ուժերու սպանութիւն բռնէ և: Երկրորդ պարագային՝ գործելու ընդունակութիւնը կրնայ թմրիլ և ինչպէ՛ս կ'ըսեն ռամկօրէն՝ խամութեան մէջ. — ուժերու անշարժութիւն որ նորէն կը սպառէ:

×

Բ.—Ոչ մէկ հայր իր դաւաններուն տղայի կրնար տալ լայն գաղափարակութիւն, եթէ ընկերութիւնը ուժերու միասցումով՝ գողտցներ և համարաբաններ չունենար: Ոչ ոք քաղաքակրթապէս նշանակելի գործ մը կրնար իրականացնել, եթէ սովորած ըլլար միանգամայն ուսանիլ, հող մշակել, հիւսել ու կարել, ստան և գիրք չկնել, դասեր ու մարդիկ վարել եւն:

Ուրեմն աշխատանքի բաժանումը՝ որ զարդացումով բարձր հասարակութիւններու մէջ այնքան չեշտուած է, հիմնուած է ուժերու անտեսութեան սկզբունքին վրայ:

Մարդ բնիկայն կը զգայ որ ուրիշներ իրեն համար կ'աշխատին, որ ուրիշներու կարողութիւններով միայն ինք ըլլայ լինի: Այս զգացումը՝ խորապէս մշակուած՝ տղայի առաջացնէ ապագայի լայն տղապիւրութիւնը, հեղերու և դաւանանքներու համերաշխութիւնը: Ապագայի

մարդը պիտի խորհի որ ուրիշներու կորովին անօգուտ ուղարկումը իր անձէն բան մը կը պակսեցնէ, իր երակներէն թափած արիւնին պէս է:

Բայց թողունք երջանիկ օրերու երազը և իրականութեան դառնանք:

Մասնաճիւղերը՝ ուսման մէջ՝ հեռզհատէ կը շատնան: Իւրաքանչիւր գիտութիւն այսօր անանձնապէս այնքան խոր է և ընդարձակ որ, անհատի մը կեանքը հազիւ կը բաւէ զայն տիրաբար իւրացնելու համար: Այս պատճառով է որ արդի գիտունէ մը չի պահանջուիր հմուտ ըլլալ շատ բաներու, ու կը պահանջուի միայն գիտնալ իր ճիւղը հեղինակօրէն: Վասնզի ինչ որ իր մէջ պակաս է, ուրիշներ զայն տղայի լրացնեն:

Հաս ալ անուստիկ աշխատանքի բաժանումը՝ հաստատուած միեւնոյն սկզբունքին վրայ. — փոխադարձ աջակցութեամբ սահմանափակիկ ճիգերու անօգուտ վատնումը:

Հոշեկան ու մարմնական կարողութիւններու անզատ խմբակցութեամբ միայն՝ ուր սպառումն ու արտադրութիւնը կանոնաւորուած են սրտչ չափով՝ եղած են կարելի գիտական ու քաղաքական կազմակերպութիւնները, անտեսական հիմնարկութիւնները և ուրիշ նպատակով ընկերակցութիւնները:

×

Գ.—Մեթոսն ալ, որ և է աշխատութեան մէջ, ուժերու անտեսութեամբ միայն լաւ կը բացատրուի: Իր կարողութիւններու կիրարկութեանը մէջ անօգուտ աննպատակ ճիգեր չընեն ան որ մեթոս ունի:

Մեթոսը, նախ, միտքի մէջ ծանօթութիւններու կանոնաւոր դասաւորութիւն մը կ'ենթադրէ, այնպէս որ ուղեղը շատ քիչ յոգնութիւն կ'ունենայ զանաք խօսքով կամ գրով արտայայտած ստեղծ: Եւ արտայայտուելէ յե-

տալ, աւանդիրը կամ ընթերցողն է որ այս անգամ դիւ-
րին և արագ ըմբռնումով մը իր մէջ կը սնտակտ ուշա-
դրութեան ճիգերը, չինարով սխալ ու ծուռ հասկացո-
ղութիւններու մէջ, ինչ որ ներքին ձախտող չարժու-
մին է:

Ենթադրեցէք մասնաւոր իր մը միթոսով աշխատող:
Ան նախ քիչ կը յագնի և շատ կ'արտադրէ, որովհետեւ
զիտէ դարձելու և հանգչելու պահերը, զիտէ անհրաժեշ-
տը միայն խորհելու և գրելու արուեստը, զիտէ իր նիւ-
թէն դուրս չկրկ և աննպատակ թարթախումներ չլինի,
կրնայ իր մտաւորական գործունէութեան ամէնէն անըն-
շան չարժու-մն իսկ անօգուտ չթողուր: Եւ յետոյ, իր դու-
ծը՝ երբ լինցած է արդէն՝ ընթերցողին ուշադրութիւնը
չի չարչարեր, անոր մէջ գաղափարներ ու զգացումներ
կը տեղաւորէ զիւրութեամբ և արագութեամբ ու կար-
գով, անոր հետաքրքրութիւնը կը պահէ վատ և կեն-
դանի:

Քիչ խօսքով շատ բան հատկանշելու գաղափարն ալ
ուժեղութեամբ ինչպիսիք ինքն իր կ'ենթադրէ թէ՛ խօսողին և
թէ՛ լսողին մէջ, թէ՛ գրողին և թէ՛ կարդացողին մէջ:

Ուրեմն, լաւ մեթոտը կամ լաւ ոճը՝ ամէն տեսակ
աշխատանքի մէջ՝ այն է որ աւելորդ և ձախտող սչինչ
ունի:

III

ՈՒԺԵՐՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՋ

Ա.— Չեմ գիտեր, անհրաժեշտ էր ըսիլ թէ ընկերա-
յին կեանքի մէջ ալ, ինչպէս անհատականին մէջ, ամէն
չարժու-մ ուժի արտայայտութիւն է, ամէն երեւոյթ կեն-
տական յորդանաւ ճիգերով միայն կ'ըլլայ կարելի, կը
պահպանուի, կը զարգանայ: Անհատը կարողութիւնն-

րու (ուժերու) միջերգ մըն է: Ընկերութիւնն ալ կար-
ողութիւններու (ուժերու) միջերգ մըն է: Երկուքին մէջ
ալ հոգեկան ու ֆիզիքական կեանքն է որ կը շարժի, կը
յուզուի, կը կարօտի, կը անտեսէ և կը վառնալի: Վեր-
ջինը առաջինէն կը տարբերի իր ծաւալուն զանգումով
միայն:

Գրական, քաղաքական, կրօնական և ուրիշ ու և
ուղղութեամբ արտայայտուելու համար, հասարակու-
թիւնը անխուսափելիօրէն իր ուժերէն մաս մը՝ աւելի
կամ նուազ մեծ՝ գործունէութեան մէջ կը դնէ: Պատե-
րազմելու համար բանական ու նաւաստորմիջներ կը
կադմէ, անոնցի, բնականութեան, հագուստի, սպորտմը-
թերքի բոլոր ծախքերը հոգալով: Ազօթելու համար և
կիզկցիւնը կը բարձրացնէ իր ճարտարագիտական բոլոր
հմտութիւնը կիրարկելով, և հոգեւորականութիւն մը կը
պահէ իր դրամական կարողութիւններէն մեծ չափ մը վատ-
նելով: Դատարարակիւ համար գալորցիներ կը չինէ և
դատաստանը կը վարձէ խոշոր զոհողութիւններով՝ նիւ-
թական թէ՛ բարոյական: Եւ արտէս՝ ընկերային ամէն
չարժու-մի համար: Պէտք չէ մոռնալ մանտանդ սրտե-
րազմական վայրագ կիրքերը, կրօնական գոհնիկ կամ
ազնիւ զգացումները, կրթական փուճ տաւորութիւննե-
րը կամ բարձր գաղափարները որոնք ամէնքն աշխարհին
հոգեկան ուժերու արտայայտութիւն են: Որովհետեւ ըն-
կերութեան մէջ զգացումները և գաղափարները այն-
քան մեծ ուժեր են որքան մեծ ուժեր են դրամը և ֆի-
զիքական աշխատանքը:

Ընկերութեան ուժերու միջերգ մը ըլլալը ընդունելի
վերջ զայն անտեսելու հարցը արդէն ինքնին համարալի
բան է:

Արհեստատիր, տանկողը, գրագէտը իրենց մարմ-
նական ու մտաւոր գործերուն մէջ տակաւ կը մտցնեն

կանոնաւորութիւն , սահմանափակելով հետզհետէ աւելորդ սպառումներու քանակը : Աշխատելով առանց երկար ընդմիջումներու , անոնք յառաջատուարար կ'ընդլայնեն իրենց գործունէութեան պահը , կը քիչցնեն յոգնութեան պահը : Այս անհատական կարողութիւններու բարձր կիրարկութիւն մըն է , ուժերու անուսուրբութիւն մը որ յառաջդիմութիւնն ըսել է :

Ընկերային կեանքի մէջ ալ այդպէս է : Լեզուն , գրականութիւնը , դատաւարակութիւնը , սպորտտի հետամտութիւնը , մէկ խօսքով հաւաքական գոյութեան արտայայտութիւնները խոչըր երեւոյթներ են և ընդունակ յառաջդիմութեան : Իսկ յառաջդիմութիւնը բնկերային կեանքի մէջ , ինչպէս վարդապետութիւնը անհատական մէջ , կը նշանակէր , տեսանք արդէն , ձախորդ ու աւելորդ սպառումներու սահմանափակում , արգիւնաւոր գործունէութեան աճում , յոգնութիւններու նուազում , կամ սեղմօրէն՝ կարողութիւններու յառաջատուական կատարելագործում : Հաւաքական կորովի խեղացի անուսութիւն մըն է սա :

Հասարակութիւնը իր ուժերու մթերքը և՛ կը վաստէ և՛ կը անտեսէ : Վասնումը կ'ըլլայ ի վնաս , իսկ անտեսումը ի շահ իր ֆիզիքական ու բարոյական նպատակներուն : Գատաւարակութեան մէջ ան ընդհանրապէս կը անտեսէ , զինուորականութեան մէջ ընդհանրապէս կը վատնէ : Արժէքէ ինկած աւանդութիւններու համար կը ուսելով , ինքզինքը կը սկիւրացնէ : Գիտութիւններու համար աշխատելով ինքզինքը կը զօրացնէ :

Ասկէ կարելի է հանել ընդհանուր բանաձև մը :

Քաղաքակրթութեան ընթացքը կը դանդաղի կամ կարգաւայ րնկերային ուժերու վաճկումով կամ ճկտումով :

Ապացուցանելու համար այս , կը բաւէ բողոքատել յետաճաց համայնք մը քաղաքակիրթ հասարակութեան մը հետ :

Առաջինը իր ֆիզիքական և մտաւոր ուժերէն օգտուելի չի գիտեր ու զանաք անհաշիւ կը վատնէ : Աւանդութիւններու , բնաղդներու , ժառանգական մոլութիւններու զերի , կը զարծէ և կ'ապրի զուրկ գիտակցութենէ , զուրկ պատասխանատուութեան անկախ զգայումէ : Իր պապերու գլուխով կը խորհի , անոնց աչքերովը կը զիտէ , իր դատումն ու արարքին տէրը չէ , հետեւարար նաեւ պատասխանատու չէ : Յիմարներու և ժառանգական սճրագործներու պէս , իրեն տեփական կամք չունի և կըր մեքենականութեամբ կը շարժի : Այսպիսի վիճակի մը մէջ , ան չառ մօտ է անասնական խումբերու , որոնք իրենց կարողութիւնները չեն ճանչար երբեք :

Երկրորդը բոլորովին հակառակն է , աւելի գիտակից ինքզինքին , աւելի պատասխանատու , աւելի ազատ բնաղդական կիրքերէ , աւելի զերծ յիմար աւանդութիւններէ , կամքով աւելի մեծ ու զօրաւոր : Իր մէջ բանականութիւնը աւելի լայն , իսկ բնաղդականութիւնը աւելի սահմանափակ տեղ մը ունի :

Ուրեմն , ընկերային կարողութիւնները ընդունակ են զարգացումի : Բաւական է անոնց մէջ մոցնել սպասումի և արտագրութեան կանոնաւորութիւն : Մթերած մեծ կորովով մը , ընկերութիւնը պէտք է զբաւի գիտական այնպիսի սահմաններու մէջ ուր ոչ մէկ անօգուտ ճիգ կարենայ վնասել իր մտաւոր ու ֆիզիքական գործունէութեան : Ուժերու անտեսութեան ճամբան ամենախաբժն է և ամենահարկը՝ ուրիշ կարելի է միայն երթալ քաղաքակրթութեան բարիքներուն : Հակադարձաբար , ընկերային երեւոյթ մը՝ օրինակ ընտանեկան կազմը՝ երբ իր մէջ ունի ուժի աննպաստակ չափութիւններ , խնայտէ և անհրաժեշտութենէ ինկած մասեր , չի կրնար զարգանալ և նոյն իսկ արդէք կը դառնայ՝ ուրիշ յառաջդիմական ամէն ձգտում խափանող :

Յետակ ըլլալու համար , բանք անմիջապէս սրմարդկութեան նպատակն է քաղաքակրթական կատարելութիւնը : Ընկերային ուժերը այ նպատակին համար միայն ներկի է զարմանել :

Իսկ կատարելութեան ձգտումը կը կատարուի բնագ-
ղականութենէ դէպի բանականութիւն ճանապարհով: Ժո-
ղովուրդ մը կամ անհատ մը բնաղղական կեանքի իջնե-
լով (régression), կը սահմանափակէ իր մէջ բանական-
ութեան սրբութեան: Բանական կեանքի բարձրանալով,
ան իր մէջ կը նուազեցնէ բնաղղներու ազդեցութիւնը:
Առաջին պարագային՝ անտեսութեան գաղտնիքը կը յե-
տադիմէ, սպառումը կը շատնայ: Երկրորդ պարագային՝
ան կը յատաշղիմէ, սպառումը կը քիչնայ:

Ասկէ զատ, ժողովուրդ մը յատաշղիմելով՝ իր ու-
ժերը անտեսած կ'ըլլայ, իր ուժերը անտեսելով յատաշղիմած
կ'ըլլայ: Հոս ալ, ինչպէս ամէն տեղ, սպառնաւ և ար-
դիւնք փոխադարձ ազդեցութեամբ իրար կ'ամբողջացը-
նեն: Յետամնայ համայնքներու մէջ անտեսութեան գա-
ղտնիքը շատ անորոշ ու խուլ է, պէտք է վեր ելլի,
դէպի քաղաքակրթ ճատարակութիւնները, զայն տես-
նելու համար աւելի և աւելի յստակ և լայնօրէն գիտակե-
ցական:

×

Բ. — Ուրեմն, մասնաձիւ ընկալ աղղի ընկերու-
թիւններու մէջ ուժերու աւելորդ սպառումներ — բացա-
ռական կողմեր — պիտի կարենանք որոշ դատումներ ընել
քաղաքակրթութեան բնթացքին վրայ, պիտի կարենանք
թափանցիկ գիտական ու բարոյական սկզբունքներու
ընդհանրացումը և ձփայցումը խափանող սրտածառնե-
րուն:

Ամբողջ ու հակիրճ ըլլալու հոգն տնտեսաբան, նկատի
պիտի չառնենք արդի քաղաքակրթութեան բացառական
բոլոր կողմերն ալ, որոնք այնքան շատ են: Պիտի չխօ-
սինք նաեւ անոր զրական կողմերուն վրայ՝ այնքան սա-
կաւթիւն: Մէջ բերուած սպառիչ երեւոյթները օրինակ-
ներ են միայն: Ընթերցողները կրնան ընդհանրացնել զա-
նոնք, հէքիք է որ բնութենն սա սրբող ստուգութիւնը.

Հատարական կեանքի ամէն սրտայայտութիւն ունի

միշտ սպառիչ մասերու խառնակցոյ մը որ ասարափոխիկ,
կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ, համայնքէ համայնք,
անհատէ անհատ: Այսպէս են բոլոր քաղաքակրթական
անօգուտ բարքերը, սովորութիւնները, մոլութիւնները,
ունակութիւնները, անխմատ աւանդութիւնները, ծուռ
համոզումները և նախապաշարումները, ու ասոնց շուրջ
ու ասոնց համար մղուած ամէն ձեւի կռիւները: Առ-
նէնք նախ ազդերու քաղաքական կեանքը իբր օրինակ:

Քաղաքականութիւնը ընդհանրապէս հիմնուած է ի-
մասով զուրկ աւանդութիւններու վրայ: Օրէնքները,
դատարանները, վարչական կազմակերպութիւնները, կա-
ռավարչիս զանազան եղանակները՝ ներկայի գիտական
սրահանջներուն անմիջական արդիւնքը չեն միշտ: Անոնք
կու գան անյայտ անցեալէ մը որ պէտք էր մուսուէր և
որ սակայն կ'ուզէ յաւերժանալ իր բարրութեամբ մնացորդ-
ներովը: Ու ժողովուրդները կ'ապրին այդ անցեալը՝ ան-
հրաժեշտութեան զուրկ: Սա կը նշանակէ որ անոնք կ'ապ-
րին ո՛չ թէ իրենց սեփական կեանքը, այլ իրենց մեռած
սրսկերուն կեանքը: Եւ ուժերու անտեսութեան տեսու-
կէտէն, անփոխարինելի կորուստ մ'ընէ և կրը համայնք մը
կամ անհատ մը՝ ուրացած իր տակածագործ կարողու-
թիւնները՝ կը դառնայ ստուռի փուճ աւանդութիւննե-
րուն: Նկատեցէք մէկը որ ինքզինքը ամբողջապէս կը
դնէ մեռելի մը մէջ, ինքզինքը դիակ կ'ընէ . . . :

Արդի քաղաքականութիւններու մէջ աւանդական
հումթիւններ են, օրինակ, թաղաւորները և ծերակոյց-
ները որոնք «թանգարաններու զարդ» միայն կրնան ըլ-
լալ: Բայց անոնց համար ներկան սիրով կը տրամադրէ
խոշոր չափեր իր ուժերու մթերքէն՝ նիւթական և հո-
ղեկան: Հողեկան կ'ըսեմ, վաճառի աւելորդութիւններու
համար տաճուած զգացումներն ալ — յարգանք, երկիւ-
ղածութիւն և այլն — վաճառում են, հողեկան վաճառում որ,
բոտ իս, աւելի ազիտաւոր է քան նիւթականը:

Քաղաքականութիւնը յատմանայ ժողովուրդներու
մէջ գրեթէ միշտ կը հպատակի անմշակ խաւերու, որոնք
Ֆիդիքասպէս ահաւոր ուժ մը կը կազմեն: Անոնց զգա-
ցումներու, նախապաշարումներու, միջին հաւատալիք-

ներս ազգեցութեամբ կը վարուի։ Սա՛ ընկերական միջավայրի հետ հաշտ ազդելու պայմանն է զոր քաղաքականութիւնը երբէք չի կրնար անտեսել և որ սակայն պատճառ կ'ըլլայ քաղաքակրթութեան խափանումն։ Ընկերային կարողութիւններու անդամադուծութիւն մըն է սա։

Գրադի ժողովուրդներու զգացումները և բմբունումներն ալ կ'ազդեն ժողովուրդի մը քաղաքական կազմին վրայ, մանաւանդ երբ տեղը է ան։ Այս ազգեցութիւնը կրնայ երբեմն բլրաբար, բայց յաճախ սպառնալի է։ Զգացումներով, աւանդութիւններով, շահերով խորթ զբոսացիներու մէջ քաղաքական մարդը իր խրաքանչիւր շարժումը պիտի կատարէ տեսակ մը կաշկանդուած կալանատնի պէս։ Այս բան է թէ ան որտէ՛ չափով կը հրապարակէ նաև օտարներու զգացումներուն, նախապաշարութիւններուն, միջին հաւատարմութիւններուն։ Ուժեղութեամբ աչքն աչքան մեծ է որքան քաղաքակրթական խելով ու փիլիքապէս զօրութիւնն է։ Որովհետեւ անոնք արդէն կ'ըլլան յառաջդիմական նորութիւններուն։

Քաղաքականութեան սպառնալի կողմերը քննած աւանդ մտնէն աւելի մեր միտքը կը տարուի գիտութեան շարիքներուն։ Անոր նիւթական և փիլիքական անօգուտ շտապութիւնները յայտնի են ամէնքիս։ Ես հաս երկու բառով կ'ուզէի չեղանկ մեղայն բանակներու մէջ տիրող հոգեկան աշխարհի վիճակը զոր կարելի է կոչել մեքենական, բնազդական։ Անհատական մարքի և նկարագրի ամէն արտայայտութիւն հին չնչնաւ է՝ զօրացնելու համար հաւաքական ամբողջութիւնը, իսկ ամբողջային բնազդական վիճակները կ'անդամադուծեն, կը փճացնեն բարոյական բազմակողմանի ուժեր։

Տակաւին պէտք է փնտել նաև քաղաքական հակադէմ շահերը և անոնցմէ առաջացած կռիւններն ու պրոպագանդային զգացումները, հոգի ու ցեղի համար մոլորանդութիւնները, նիւթական անհաշիւ վատնումները, որոնք անողորմարար կը ջլատեն ընկերութիւններու կենտանի կորովը՝ ու չափնելով միջազգային խաղաղութեան, դատա-

նանքներու ազատ հաշտութեան, և ժողովուրդներու անտեսական ու կրթական բարեխառմը երջանիկ պահը։

Մէկ խօսքով, քաղաքականութիւնը կը հանդէս ընդհանրապէս խմատէ զուրկ աւանդութիւններու վրայ, ներկան ուժեղութեն շահագրգռող զգացումներու վրայ։ Իսկ այդ աւանդութիւններն ու զգացումները յաճախ քաղաքակրթական ոչ մէկ վախճան ունին։ Ընդհակառակը՝ անոնք շատ անգամ կը միատեն անհատական տոկոսագործութիւններուն և բարոյական բարձր բմբուններուն։

Ժամանակակից պետութիւններու մէջ քաղաքականութիւնը ուժեղութեամբ կորուստի մը պատճառն է։ Բան մը որմէ ամենէն շատ կը տուժէ զիտական և ընկերային յատաճիւրդական գործը, որ անտեսելէն կը հեռացնէ մարդկային գերազանց նպատակը։

X

Գ. Զինուորականութիւնը աւանդապահօրէն կը յաւերժացնէ մարդ-անհատական շրջաններէ մնացած ստորին բնազդներ, պատերազմական կիրքեր։ Արդ, անտեսական մրցումի գրութիւնն ալ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ սպառնալի բնազդներու քիչ մը մեղմացած ձևը՝ ուր յաղթող ու պարտուող հաւասարապէս կը սպառնան ընկերային կերպը։

Մեր օրերու մէջ, ուր ամէն շարժում կապուած է նիւթական կարողութեան, անանկը մեծապէս կը նմանի սպաննուածի մը, իսկ մեղմացնողը՝ սպանողի մը։ Առաջինը իր ուժերովը կորուսած է ընկերութեան համար, երկրորդը՝ ընկերային ուժերուն սպաննացող վատնող մըն է։

Տնտեսական մրցումը՝ աչքովս տեսաւ շարիք մըն է։ Անոր լաւ հետեանքները, եթէ ունի, չեն կրնար հակադէմ երբեք անոր ազդեցութեամբ հետեանքները։ Համայնքներու մէջ՝ ուղղակի և անուղղակի ճամբաներով՝ ան կը մտնէ ու կը քաջայրէ ամբողջութիւնը, վիճակ մը որ մարդոց աւելի կամ նուազ բազմաթիւ խումբ մը կը մղէ մինչև աւեր, մինչև արկուն, որ կ'անհետացնէ խումբի

անդամներէն իւրաքանչիւրին սեփական կամքն ու միտքը, հաւաքական կամքն ու միտքը միայն ընելով հարկադրական ամէն մէկուն. որ այդպէսով այլազանութիւնները կը ջնջէ ու բանական նպատակներու (fin, վախճան) տեղ կը դնէ բնագլխական նպատակներ :

Ասկէ դատ, անտեսապէս զրկուած դատարարները՝ միշտ թիւով անհամամատօրէն խոչոր քան բախտով ու անունգով երջանիկները, դիմելով փոր մը հացի համար ոտորին միջոցներու, ապրելով հեռու դատարարակութենէ և ազնուացուցիչ վայելքներէ, մնալով անխնայ աւանդութիւններու և փոճ բմբռնումներու գերի, ենթարկուելով արհամարհանքի և ճնշումներու, դառնալով հոգեկան ու մարմնական զանազան աստերու ընդունարան... կը մաշկեցնեն ընկերութիւններու մէջ յատաճիւրդելու ու կռաւորելու գործունեւ կրողը :

Յաճախ կը դանդաղանք որ ռամիկ ամբողջ բիրտ զխնադրութիւն մը ցոյց կուտայ ընկերային բարեկարգումներու համար եղած ամէն ձեռնարկի : Արդ, ասոր պատճառը՝ անուղղակի ճամբով մը՝ կուգայ անոր ոչ միայն մտաւոր, այլ մանաւանդ անտեսական թշուառութենէն : Քանի որ՝ դարչեկի անիրաւութեամբ մը՝ ներկան իր բարձրագոյն դատարարակութիւնն ալ ունեւորներուն միայն սեփականացուցած է :

Հոգեբանօրէն, չափազանց յուսահատեցուցիչ բան է սպառել ու չիւրացնել, աճնիլ ու չարտադրել ու ձեռնուհաշի մնալ : Չքաւորը կը յոգնի ու կը հառնի ֆիզիքապէս, կը յոգնի ու կը հառնի նաեւ բարոյապէս : Իր մտչեցնող աշխատանքը չի փոխարինուիր բաւարար անունգով : Իր ձգտումները՝ գործի սկզբնաւորութեանը՝ վառ սեփարութեամբ, կը մարին գործի վախճանին որ գրեթէ միշտ ձախտող է : Թուլութեան, խնամքաւորութիւն, ապշութեան կը մատնուի ով որ դիտէ թէ կրնայ փախել, բայց վատահ է թէ չի կրնար հասնիլ : Աղքատը հառնելու հա-

ճոյքը չի վայելէր բնաւ : Ասոր համար է որ մեծ յոյսերն ու մեծ փափաքները կը չքանան իր մէջ : Հոգեկան այս չքաւորութեան վրայ շատեր կ'ոտնանձին և աղքատին երջանկութեան պատճառը կը կարծեն գալիս : Թերեւս տխուր է սա : Բայց պէտք է խորհիլ որ մեծ յոյսերն ու մեծ փափաքները՝ այս կեանքին մէջ իրականանալի՝ կ'ենթադրեն նաեւ մեծ ձեռնարկներ, քաղաքակրթական եռանդուն գործունեութիւն : Չունեւորը դուրի է եւ անոնցմէ եւ անոնցմէ :

Աղքատը հոգեթով ալ աղքատ է :

×

Դ : Ամբոխացութիւնը մարդկային խումբերու մէջ կ'ենթադրէ կամքի, միտքի, հաւատալիքներու, բարքերու և սովորութիւններու ընդհանուր նոյնութիւն մը : Իսկ կրօնական զգացումը՝ յատկապէս համայնքներու մէջ մանաւանդ՝ «տարափոխիկ յուզում» մըն է և ամբոխացին հոգեբանութեան խոչոր սղոյակներէն մէկը : Ան իր զերազրգուծեանը մէջ սճիւրներ կը գործէ :

Քաղաքակրթութեան ամենէն էական յատկանիշներէն մէկն է այլազանութիւնը : Ջնջեցէք հաւատարկութեան մը խորհելու, զգալու, գործելու այլազանութիւնը, ու դուք գալիս պիտի ընէք անշնորհալ քաղաքակրթութեան : Կիւյս կ'ընէ. — «Կատարեալ միութիւն զրէք իմացակառութեան մէջ, ու դուք պիտի սնչապնէք նոյն ինչն իմացականութիւնը : Ջնջեցէք բոլոր միտքերը միեւնոյն յատկազօն վրայ, տուէք իրենց միեւնոյն հաւատալիքները, միեւնոյն կրօնը, միեւնոյն բնագանջութիւնը, մէկ չուանի վրայ չարեցէք մարդկային մտածումը, ու դուք սղոյակի յատաճիւրդութեան էական ձգտումին դէմ պիտի քայլէք» :

Արդ, աղանդաւորները ընդհանրապէս չունեցուցած են կրօնները, անոնց մէջ ներմուծելով բմբռնումներու ալլազմնութիւն : Բայց ոչ մէկ կրօն ներած է իր մէջ յայտնուող

աղանդաւորին , որուն ձայնը խարոյկներու և արբենի մէջ խեղդուած է ընդ հանրապէս : Այլապէս ահմներու փոխադարձ տանելութիւնն այ՛ մեր երկրէն մէջ՝ այնքան ուղղորակուն՝ կրօնական ամբոխայնութեան հետևանքներէն մէկն է :

Պէտք է չհչուիլ նաև որ կրօնները , մանաւանդ ծիսականները , միշտ իրենց իրր խարխիս ունին աւանդապաշտութիւնը : Սա աւանդ անդրադարձ ուշադրութեան , անգիտակից և անձկազին յարուժ մէն է անցեալէն ժառանգուած վիճակներու : Շատ անգամ այս վիճակները կորուսած են իրենց իմաստն ու անհրաժեշտութիւնը , ու մանաւանդ կրօնաբարոյական բարձր բարձրութիւններու թրշնամի են . . . բայց կը պահուին :

Եւ յետոյ , աւանդապաշտութիւնը տեսակ մը ընկերային յիշգրտութիւն է : Մենք արդէն տեսնաք որ յիշկու համար այ հոգին իր ուժերէն մաս մը կը սպասէ այնպէս՝ ինչպէս քարկու համար սրունքներու զնդերները իրենց ուժերէն մաս մը կը սպասեն :

Այս տեսակէտը շատերուն պիտի թուի դադախարի անկարեւոր նորացում մը : Բայց սն մեզ ամենէն աւելի կը շահագորդուէ : Սխալ բարձրութիւն մը , անիմաստ սովորութեան մը յաւերժացումը հոգեպէս շատ աւելի սպառնիչ է , քան ինչ որ չեն խմելու և ծխելու մարտնչները նիւթապէս : Հոգեկան ուժերու մէջ անտեսութեան բացակայութիւնը քաղաքակրթութեան ոչնչացումը պիտի նշանակէր : Անտեսներ իր զնդերային կորովը փութ տեղը վառնելով ֆիզիքապէս մեծ բան մը չի կորսնցներ : Բայց մարդը իր մտաւարական կորովը փութ տեղը վառնելով անասուն կ'ըլլայ :

Յայտնապէս կը տեսնուի արդէն , կրօնական ամբոխայնութիւնը , կրօնական աւանդապաշտութիւնը ընկերային երեւոյթներ են ուր անտեսութեան սկզբունքը քիչ մը շատ կը բացակայի : Ու ցաւալին հոն է որ արդի քաղաքակրթ իրջուած ընկերութիւններու մէջ անգամ , գոյութիւն ունին այդ երեւոյթները , թէև անշուշտ ո՛չ այն համեմատութեամբ որ յայտուկ է բնազդական համայնքներուն :

Ե . Ժամանակակից ընկերութիւններու մէջ դատախարակական գործն այ գրուած է շատ գէշ գետնի վրայ : Գիտենք թէ մանկութեան տունն ստացուած յիշատակները սրբան խոր և ազդու կ'ըլլան : Կեանքի ամբողջ կրկայնքն ի վեր կը տեսնու անոնք :

Գարոյցական չըջանէն առաջ և այդ չըջանին մէջ իսկ տղան արդէն կը սպաւորուի անտարմարան համակրութիւններով , ստեղծութիւններով , վախերով , գարշանքներով : Ընկերային յիմարութիւններէն մեծ մաս մը տնոր մէջ բոյն կը դնէ : Եւ ան կը մնայ տարուբեր երկու որոշ ազդեցութիւններու մէջ . — գիտական-դատախարակական և ընկերային-յիմարական : Վերջինը ընդհանրապէս կը տանի յաղթանակը ու մանկութիւնը կը դառնայ տնորդունակ զուտ մտաւարական որ և է գործունէութեան : Ան նոյն իսկ չափահաս , բարոյական բարձրութիւններու ձգուած տունն , ինքզինքը կը զգայ կապուած հին խույ հրապոյրներու : Ասանք չեն թողուր որ ան ազնուանայ : Չկան գողեր , խմողներ , նոյնիսկ սճրագործներ սրենք իրենց տխուր գործերուն կը մղուին մանկութենէ եկող յիշատակներէ թեկադրուած : Հազա անգիտակից հասակի մէջ ստացուած անտարմարան վախերը , որոնք յետոյ գիտակցութեամբ իսկ կարելի չ'ըլլար ջնջել և որոնք կեանքը կ'ընեն ցաւազին , յաճախ նաև անտեսար . . . :

Կարելի է ըսել նաև որ լաւ յիշատակ մը՝ իր իւրաքանչիւր վերագործութեամբն՝ կեանքը կ'աւելցնէ , ու գէշ յիշատակ մը զայն կը պակսեցնէ : Ամէն անախորժ արպատ որութիւն կենտական կորովի նուազում մը տուով կը բերէ : Ամէն հաճելի զգացումէ կ'առաջագայի գործունէութեան յաւելում մը : Հոգե-բնախօսական այս սկզբունքը յիշատակներու համար այ ճիշտ է : Երբ անոնք լաւ կամ հաճելի են , կեանքը կը զօրացնեն . երբ գէշ կամ անախորժ են , զայն կը տկարացնեն :

Այս տեսակետէն ալ, մանկութեան արուած ամէն յոտի և հակառական յիշատակ կը վնասէ անոր ներկայ կամ ազգայն գործունէութեան, անոր հոգեկան կազմին վրայ սեւ սպիւ մը կը թաղու, որ ստանն ստանն կ'արինք:

Երկու խօսքով, մանկական հոգին չափազանց թև-լաղբերի (Suggestible) է: Ենթադրուելով ներհակ ազդեցութիւններու, անոր մէջ կը տակդաւի պայքար մը որ բնդհանրապէս կ'ստաննայ հակադարձադարձական և հակադարձական վախճան: Արդի բնկերական յոտի կարգերն են ծնուցիչ պատճառ ալը պալլաւին, որ ու մերու ներքին սպառնում մը կ'ենթադրէ միտ:

Սակէ գտաւ, կոխը, ինչ ձեւի ալ բլլայ, խաղաղ-ցնկու համար մեծ ճիւղեր անհրաժեշտ են: Արդ, ներկայ դատարարութեան համար արտաճողութեան ու մեր բնդհանրապէս կը վաճառուին որքերու համար ուսանողին մէջէն բնկերային և բնտանկական կեանքի գէշ հետքերը: յիշատակ դարձած զգացումներ, աւանդութիւններ, ուսանողութիւններ, նախապաշարու միտ:

×

Զ.—Լեզուներն ալ ունին բացասական կողմեր, մտաւորական ճիւղերու աւերող ու ձախող վառնումներ: Իրր արտայայտուելու գերադանց միջոց, անոնք պէտք էին բլլայ մշտապէս թարմ ու նոր: Բայց այդպէս չեն յաճախ: Ամէն ժողովուրդի մէջ—միշտ յետամնացներուն մէջ աւելի շատ և քաղաքակիրթներուն մէջ աւելի քիչ—կան վաղնջական նշանակութեամբ բառեր և ասացումներ: Ասոնք միտքերու մէջ կը յաւերժացնեն այնպիսի մտապատկերներ և խմատներ, որոնք արդի գիտական ու բարոյական բարձր մտածումին համադաստատիւնող ոչինչ ունին, ու շատ բան ունին հակընդդէմ: Այս վիճակը մենք կը կոչենք լեզուական աւանդապատկեր, որ յոտի հետեւանքներ ունի մանտամնոյ միտած լեզուներու ազդեցութիւնէն չծերրապատուած հասարակութիւններու մէջ:

F. de Coulanges մեծերական ճաշերու և անոնց նշանակութեան վրայ խօսելէ յետոյ կ'աւելցնէ. «Հին հաւատալիքներ որ վերջերը անհետացան միտքերէն, բայց որ իրենցմէ ետք երկար ստանն թողուցին սովորութիւններ, ծէսեր, լեզուական ձեւեր»... (բնդգծումը մերն է):

Լեզուական վերջամնացութեան օրինակ մըն է Աստիակցի բանաձեւը գերեզմանաքարերու վրայ, զոր հիները գործածելու իրաւունք ունէին իրենց հաւատալիքներուն համաձայն և որուն գործածութիւնը պարտ անխմատ է:

Լեզուական աւանդապատկերները միշտ բերտ արգելք մըն է նոր գաղափարներու հասկացողութեան և ծաւալումին առջև: Ասոնք դժոխք, արհալուքիւն, սասանայ, հեճեճակ բառերը իր օրինակ: Ասոնք իրենց նախնական կոչա խմատովը, տակաւին կը նախապաշարեն հաւատակ դատակարգը ու զայն կ'ընեն անընդունակ աւելի նոր և աւելի բարոյացուցիչ բարոյութիւններու:

Առաջները, առական և բացասողութիւնները և պատմաւորները իրենց պատկերաւոր և հետեւարար տիրական ազդեցութեանը տակ ձգելով հասարակ միտքերը, զանոնք անընդունակ կ'ընեն նոր մտածումներու և զգացումներու հասկացողութեանը, զանոնք կը մղեն դատել և արտայայտուելու բարոյովին հին, սովորական եղանակներով:

Եւ յետոյ, պէտք է խորհիլ մանաւանդ որ ուսմիկ հասարակութիւնը ունի իրար հակառակ առաջներու և առականութեան մեծ թիւ մը, որով կը վարուի ստրկարար: Կան շատեր որ կը թեկադրեն լայն ներողամտութիւն, անհատական ազատութիւն, և ուրիշներ բարոյովին հակառակ: Ասոր համար է որ անոր մտաւորական գործունէութիւնը բնդհանրապէս լեզուն է հակառակութիւններով: Բան մը որուն չի կրնար անդրադառնալ ուսմիկը և որ սակայն գործնական կեանքի մէջ մեծ չարիքներու պատճառ կը դառնայ:

Գիտուններ ու խորհողներ չառ անգամ՝ իրենց մտածումը չխեղաթիւրուած արտայայտելու համար՝ կը դիմեն անօրինակ ձեգերու, վասնզի կը գգան որ լեզուն ու բառերը իրենց մէջ և հասարակութեան մէջ նոյնը չեն, ու կուգան հին, անծանօթ, անցած-կորած աշխարհէ մը. — մեռելներու աշխարհէն:

Լեզուական աւանդապաշտութիւնը և լեզուական ռամկութիւնը, ուրեմն, մարդկային միտքը դէպի նախնականութեան իջեցնելով, գիտական, բարոյական, կրօնական նոյն իսկ քաղաքական բարձր ըմբռումներու արագ ու դիւրին ծաւալումին առջեւ խոչընդոտ դառնալով, կը սպառնն ընկերային կորույթ:

×

Է. Քաղաքակրթական զանազան աստիճաններու վրայ գտնուող համայնքներու մէջ կարելի էր արդեօք հաշուել գործունէութեամբ ու մտածումով փճացողիքը, իրենք գիրենք անխնայ ու անօգուտ նպատակներու իրականացումին տուողները: Սօսան, ալքօլը, ծխախոտը, պերճանքը, օփիտի դրութիւնը երբեք չեն ոգևորել մարդկային կատարելութեան ձգտումը: Ընդհակառակը, զայն կը սկստարացնեն: Բայց կարելի էր արդեօք վիճակագրել համայնքի մը մէջ անոնցմով զբաղող հազարաւորներուն թիւը, անոնց համար վառնուած մտաւորական ուժերու կշիւը. — թողունք բարոյական այն յոռի ազդեցութիւնները զորս անոնք կը գործեն ասորով ու գալիք սերունդներուն վրայ:

Թարս տեղ մը պերճանքի մասին միայն խօսելով, կ'արտայայտուի սա խմատով. — Հասարակաց կարծիքի ազդեցութեան տակ, անհրաժեշտ պէժ մը դարձած է ան: Արդ, ընտանիքներու մէջ որքան շատնան պէտքերը, այնքան կը քիչնան զաւակները: Ուրեմն, պերճանքը սերունդներ կը սպաննէ:

Այո՛, փուճ պէտքերու, ֆիզիքական թէ հոգեկան, բազմացումը սահմանափակելով աւելի կենսական պէտքերու գետնին՝ կը սպաննէ. կը սպառէ: Սխալ համոզումներ վարակելով միտքերը՝ զանոնք ամուլթեան կը մատնեն: Մնասի զգացումներ ու պաշտամունքներ բարոյական կորույթը կ'անդամայութեն:

Տնտեսագէտ մը ըսիր է. — «Զգուշացէք պերճանքը ջնջելէ. ալյապէս, մարդկային սիրտը կատարեալ չըլլալով, անմիջապէս պիտի աճին իշխանութեան ծարաւը, փառասիրութիւնը»:

Մենք կ'ըսենք. — Քաղաքակրթական կատարելութեան տանող ճամբուն վրայ՝ մարդկային կարողութիւնները ըսպառող ինչ գէշ վիճակներ որ կան՝ ջնջեցէք: Գէշը երբ կը թաղէք, ուրիշ գէշի մը երեւան գալը քիչ հաւանական է: Միշտեւ գէշը երբ կը պահէք, հոգեկան ու մարմնական թունաւորումներ միշտ իրական են: Տկարութիւն է սոսոյգ չարիք մը անուցանել իր ծոցին մէջ, երեւակայական չարիքի մը ծնունդէն վախնալով:

IV

ՈՒԺԵՐՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՋ

Ա. — Անհատը՝ ինքն իր մէջ՝ ազդիւր մըն է կարողութիւններու՝ ներդաշնակօրէն իրարու խառնուած: Իսկ ընկերութիւնը՝ իրարմով թափանցուած, իրարմով լեցուած անհատներու խումբ մը, մէկէ աւելի միտքերու և մարմիններու հաղորդակցութիւն մը: Մէկը ծաւալով աւելի փոքր է, սահմանափակ է, տկար է, ու միւսը աւելի մեծ է, լայն է, զօրաւոր է:

Գիտենք արդէն որ մարդկութեան նպատակը բնագ-

դականութենէ դէպի բանականութիւն, դէպի քաղաքակրթական կատարելութիւն երթալուն մէջ կը կայանայ: Արդ, տրամաբանօրէն, այսպիսի յաւաքացումի մը համար՝ մեծ ու զօրաւոր ուժը (հաւաքական կեանքը), աւելի կարեւոր դեր պէտք է կատարած ըլլայ, քան փոքր ու տկար ուժը (անհատական կեանքը): Հասարակութիւնները հաւաքաբար քաղաքակրթական աւելի խոշոր ազդակներ պէտք է նկատուի քան անհատները առանձնաբար: Չէ՞, առաջինը սահմանափակ մասն է երկրորդին որ ծաւալուն ամբողջութիւն մըն է:

Բայց այս տրամաբանական դատումին ճիշտ հակառակը պատահած է պատմական իրականութեան մէջ: Քաղաքակրթութիւնը իր յաջողութիւններն ու իր յաւաք-դիմութիւնները մեծապէս կը պարտի անհատ-գործաւորներու ջանքին: Համայնք-գործաւորները այդ նպատակով գրեթէ մեծ բան մը ըրած չեն: Անոնք շատ հեղ. քաղաքակրթական նորութիւններու և ձգտումներու, առջև նշնակել եղած են զարհուրելի արդեւքներ: Գիտութիւններու պատմութենէն այս մասին անհամար փաստեր կարելի էր մէջ բերել: Բայց այս անհրաժեշտ չէ կը կարծեմ: Ո՞վ չի գիտեր հին ու նոր յիստամայ ժողովուրդներու կրօնական՝ քաղաքական՝ հողային ու ցեղային մոլորաւնդութիւնները, քանդիչ ամէն նորութեան, թշնամի ամէն ապագան ձգտումի: Չխօսեցանք արդէն ամբոխային և աւանդապաշտ զգացումներու մասին, սրննցմով վարակուած համայնքներ կը խարկէին գիտունները և աղանդաւորները, կ'այրէին ու կը հալածէին ով որ իրենց Պապերու հեղինակութիւնը տարակոյսի տակ կը ձգէր:

Հաւաքական կեանքի մէջ, աւանդապաշտ և ամբոխային երեւոյթները կ'ազդացուցանեն ուրեմն մեր բոսածը. — անհատները իրենց սահմանափակ ուժերովը աւելի ոգևորած են մարդկային դէպի քաղաքակրթութիւն ձգտումը,

քան ինչ որ չեն կրցած ընել համայնքները իրենց զանդուածային ուժերովը: Առաջինները ստեղծագործած են. իսկ երկրորդները պահպանած են միայն, երբ չեն կրցած քանդել կամ ազաւաղել:

Անա ընկերային տարուն (anormal) վիճակ մը որ կ'առաջագայի սա հիմնական ընդհանուր երեւոյթէն. — Ուժերու անտեսութիւնը հասարակութիւններու մէջ շատ սաղմնային է, շատ անգիտակից և անարմատ:

Անհատները առանձնաբար աւելի խնամով գիտեն խնայել իրենց կենդանական կորովը, ու համայնքները չեն գիտեր այդ ընել հաւաքաբար: Որովհետեւ վերջինները՝ միշտ իրենց ընկերային անցեալն ու ներկան՝ բոլոր թիւրութիւններով՝ ընդօրինակելու հարկին մէջ, միշտ ամբոխային և աւանդապաշտ զգացումներու ազդեցութեան տակ, կը սպառնան փուճ տեղը: Մինչդեռ առաջինները կրնան իրենք զիրենք այդ չարիքներէն որոշ չափով ազատ պահել, երբ անշուշտ կամք ընեն:

Աւելի պարզօրէն հասկնալի ըլլալու համար, հոս անմիջապէս պէտք է աւելցնել. — Բուն անհատը ան է որ համայնքին ատկութիւններէն, համակրութիւններէն, սովորութիւններէն, աւանդութիւններէն, պաշտամունքի և զայրոյթի գոհնիկ արտայայտութիւններէն չի տարուիր. և այդ ամէնէն հեռու և անկախ, ինքզինքին համար կը ջանայ պատրաստել գործելու՝ խորհելու՝ զգալու նոր ուղիութիւն:

Ուրեմն կան անհատներ որոնց մէջ ամբոխը կ'ապրի, և զանոնք ամբոխէն պէտք չէ զատել բնաւ: Կան ուրիշներ ալ որոնց մէջ ամբոխը և ամբոխային վիճակները կը բացակային: Այս վերջինները ընդհանրապէս աւելի կրնան սնտեակ իրենց ուժերը: Ենթադրեցէք մէկը որ չի խմեր, չի ծխեր, աւելորդ պերճանքներ և մօտան չի սիրեր, իր միտքը ընկերային գէշ ըմբռնումներու և անխմատ

աւանդութիւններու բոյն չընել, մէկ խօսքով՝ հասարակաց դատումին անտրամաբան ելեւէջներուն չի համաձայնեցներ իր ներքին և արտաքին կեանքը. — ենթադրեցեք այսպիսի մէկը, ու դուք կրնաք ըմբռնել անոր մէջ անտեսուած ուժերու կշիւը: Ամբոխը անկից չախորժիր, բայց խնդիրը հոս է, ան կը անտեսէ:

Անհատները համայնքներէն աւելի լաւ կը անտեսեն: Վասնզի ընկերային կարգերը — ընտանեկան, քաղաքական, անտեսական ևն — ասպարէզ են մոլեգին մրցումներու, անկումներու և բարձրացումներու: Մարդիկ իրենց գոյութիւնը ապահովելու համար՝ պարտաւորուած են յանձն առնել կռիւ մը իրենց նմաններուն դէմ մանտաւաղ, քան բնութեան դէմ: «Գոյութեան կռիւ» իր կնճիռներովը, իր անախակալ ճակատներովը, այնքան դժուարին է ընկերութեան մէջ յաջողիլ ցանկացողին համար, «ընկերական մարդ» բլլալ կամեցողին համար:

Կը հետեւի ուրեմն որ մարդ, ինքն իրմէ դուրս, հաւաքական կեանքի մէջ, կը ժխտէ, կը սպաննէ, կը սպառէ, ու հազիւ թէ կը հաստատէ, կ'օգտորէ, կը անտեսէ: Ընկերութեան մէջ տեղ մը զբաւելու և ապրելու համար պայման է աս: Ընկերութիւնը չի սիրեր անտեսողը, ու չի խորհի անտեսութեան մասին, ու կը կռուի վատնելով իր կենդանական կրօնովը անհամամատօրէն խոշոր չափերով: Չէ՞, քաղաքական ու անտեսական կռիւները անմիջական հետեանք ունին յաղթութիւն ու պարտութիւն, երկու պարագային ալ վնաս, կորուստ մարդկութեան համար: Եւ այս՝ ընդհանրապէս:

Ուրիշ կողմէ մը դիտենք խնդիրը: Երբ մէկը՝ իբր անհատ կը մանէ հասարակութեան մէջ, անհրաժեշտօրէն կը հարկադրուի իւրացնել — այս բանը յաճախ կը պատահի առանց իր գիտակցութեանը — անոր աւանդութիւնները, ծանօթութիւնները, նախապաշարումները, բարքերը,

նոյնիսկ յիմարութիւններն ու հիւանդութիւնները: Երբ գիտա կցօրէն չուզեր ենթարկուիլ այս վիճակներուն, կը նշանակէ՝ յայտնի կռիւ կը բռնայ անոնց դէմ: Եւ ահա նորէն յաղթութիւն կամ պարտութիւն, այսինքն աւեր ու կորուստ:

Ոմանք պիտի մտածեն. — Միասնաբար դէմ բացուած կռիւն բարիք է, շինութիւն է նոյնիսկ, և ոչ թէ աւեր ու կորուստ:

Է՛հ, հարկաւ, բայց աւելի կամ նուաղ հետաւոր վախճանով մը միայն: Իսկ բուն կռիւն ուժերու անօգուտ վատնում մըն է: Եւ այս՝ սա պարզ պատճառով. — կռիւն միշտ կ'ենթադրէ յարձակող և դիմադրող երկու կողմեր: Արդ, գիտականօրէն, ցանկալի է որ սխալը՝ ապացուցուած՝ զիւրօրէն և արագօրէն սրբուի: Տեսակ մը տղա-յական բան է անոր վրայ յարձակիլ, ու մանաւանդ տեսակ մը յիմարութիւն է զայն պաշտպանել, զայն յաւերժացնելու ճիգ ընել: Եւ սակայն, ընկերային կարգերու մէջ միշտ այսպէս է, գիտութիւնները ցոյց կու տան սխալը, ու մարդիկ զայն կատաղի յարձակումներու և հաւատարիմ պաշտպանութիւններու առարկայ կ'ընեն. — աղաներու և յիմարներու կռիւ:

Ըսել չենք ուզեր անշուշտ թէ պէտք է դադրիլ մաքառելէ ընկերային չարիքներու դէմ: Ասանք մաքրելու համար մեր ղէնքերը իսկապէս չառ նախնական ու չառ սպառիչ են. բայց ի՞նչ ընել, ստիպուած ենք տակաւին զանոնք գործածել: Միայն մոռնալու չէ. — սխալին համար չեն կռուիր, սխալը կը սրբագրեն: Մենք կ'երազենք այն պահը ուր կարելի պիտի բլլայ միաբերու ծուռ բմբու-նումները շտկել այնքան զիւրօրէն և արագօրէն, որքան ինքնավստահօրէն կը սրբազրենք աշակերտի մը չարա-դրութեան սխալները:

Չերկարենք: Իրողութիւնը սա է. — անհատներու մէջ

ուժերու անտեսութիւնը աւելի խոր գիտակցական է, քան համայնքներու մէջ: Անհատին մէջ կարողութիւնները իրար կը լրացնեն, իրարու կը դաշնակցին համերաշխօրէն, ու շատ քիչ անգամ միայն իրար կը ժխտեն, իրար կը փճացնեն: Մինչդեռ՝ ընկերութեան մէջ ուժերը շարունակ իրարու դէմ կը կռուին, իրար կը սպաննեն, ու շատ քիչ անգամ միայն իրարու կը դաշնակցին համերաշխօրէն:

×

Բ. Մարդկային յառաջդիմութիւնը՝ պատմականօրէն գիտուած՝ իր ընթացքը կատարած չէ շիսակ, կտրճ, հարք ճամբու վրայով: Խափանարար արդելքներ միշտ ստիպած են զայն երթալ աւելի երկար և ծուռ ուղղութիւններով: Սա արդէն ուժերու մեծ կորուստ մը կ'ենթադրէ:

Գիտական նորութիւն մը բնութեան մթութիւններէն դուրս գալու համար պէտք ունեցած է անհատի մը ուժերէն մէկ մասին միայն: Իսկ ընկերային մթութիւններէն ներս թափանցելու համար կարօտած է ան դժբաղդ ու անուղորմ ու սպասիչ պայքարներու, մտաւորական ու ֆիզիքական անչափ ուժերու օժանդակութեան:

Կարծես, մարդոց համար խորհիլը աւելի տաժանադին է քան մոլեգնօրէն կռուիլն ու սպաննուիլը: Սպաննուիլ, վասնզի մարդկային ուժերէն մաս մը սպառել փոճ տեղը, կը նշանակէ կեանքէն մաս մը սպաննել:

Գիտունին և իր գործին ճակատագիրն է, կռիւ բնութեան դէմ (Chercher, c'est lutter. H. Kraemer): Քաղաքակրթագէտ, առաջինը օգտակար է, վերջինը վնասակար է բնդ հանրապէս: Որովհետեւ մէկով մարդիկ իրենց կորովը անտեսել սորված են, իսկ միւսով զայն սպառած են:

Գիտուններու և քաղաքակրթիչներու և անոնց գործունէութեան դէմ հանուած ընկերային դժուարութիւնները նկատի ունենալով, երկու բնդ հանուր պարագաներ կը գրաւեն մեր միտքը, —

1. — Անհատներէ տեղդուած գիտական և բարոյական շատ մը սկզբունքներ, զանազան դարաշրջաններու մէջ՝ ընկերային բոլոր ըմբռնումներու չկարենալով պատշաճիլ, կրնան անհետ կորսուած ըլլալ: Կորսուած գիտերու շարքին մէջ պէտք է դնել նաեւ անոնք որ իրենց՝ այսպէս բանք՝ ծնունդի թուականէն տարիներ ու նոյնիսկ դարեր վերջ միայն ապրիլ սկսած են: Անոնք լոյս-աշխարհ գալէ անմիջապէս յետոյ յնկած են նորէն մթութեան մէջ, մեռած են, առանց որ և է հետքերութիւն չարժեկու: Անցած են անոնց հեղինակները, անցած են սերունդներ, ու նոր ուժեղ միտք մը, հզօր կամք մը զանոնք վերածնած է: Գիտուններու պատմութիւնը այսպիսի իրողութիւններ շատ ունի արձանագրած: Բայց ատոնք կ'երեւան մանաւանդ չին ամբողջային աւանդապաշտ ժողովուրդներու մէջ, որոնք անգիտակից մոլեռանդութեամբ փճացուցած են ինչ որ կրնար զիրենք տանիլ բնազդէն դէպի բանականութիւն: Այնպէս որ, կարելի է կարծել, քաղաքակրթական նորութիւններու մէջ՝ զանուկէ յետոյ կորսուածներու թիւը՝ զանուկէ յետոյ հնացողներու թիւէն աւելի մեծ է:

Հիներուն մէջ կրօնական և քաղաքական աղանդաւորութիւնը գրեթէ միշտ հաղածուած է: Ան միթէն միջավայրի մը մէջ կազմելով յաճախ փոքրամասնութիւն, շուտով բռնադատուած է զաղրիլ մտածելէ և գործելէ: Արդ, չինները ջնջելով զայն, քաղաքակրթական աղղակ մը փճացնելէ տարբեր բան մը չէր որ կ'ընէին: Վասնզի աղանդները՝ բնդ հանրապէս չհիմուած բարոյական և ընկերական սկզբունքներու վրայ, չիններու ոչխարային միատարր ու բնազդական հոգեբանութեան մէջ մտածումի և գործունէութեան այլազանութիւններ էին բանականութիւնը արթուն պահող:

2. — Քաղաքակրթական սկզբունքները երբ ուղղակի առնչութիւն ունեցած չեն ընկերային կարգերու հետ,

ծաւալած են աւելի զիւրօրէն : Իսկ ընկերային քարայած ըմբռնումներու մէջ փոփոխութիւն ներմուծող նորութիւնը միշտ դժուարութիւններու հանդիպած է : Ու որքան մեծ եղած է ներմուծուած փոփոխութիւնը, այնքան նաեւ կատաղի եղած է դիմադրութիւնը :

Այսօրուան քաղաքակիրթ կոչուած հասարակութիւններու մէջ իսկ կայ այս դժբախտութիւնը : Աշխարհագրական, բնագիտական, տարրաբանական սկզբունքի մը գործնական կիրարկումը շատ չի յուզեր հաւաքական միտքը : Իսկ ընկերաբանական սկզբունքի մը գործնական կիրարկումը զայն կը խոռովէ, կը տագնապէ, արիւնտա ըմբոստութիւններու կը մղէ նոյնիսկ : Ասոր համար է որ ընկերային գիտութիւնները (տնտեսագիտութիւն, քաղաքականութիւն, կրօն են)՝ բնական գիտութիւններու հետ համեմատած՝ աւելի քիչ զարգացած են, աւելի մեծ դժուարութիւններ կը զգան ընկերութիւններու մէջ գործնականօրէն և արագօրէն յառաջդիմելու համար :

Ու եթէ աւազելի բան մը կայ, բնական գիտութիւններու յետամնացութիւնը մարդկութեան համար հազիւ զգայի ցաւ մըն է : Միջնորդ ընկերային գիտութիւններու յետամնացութիւնը ահաւոր և մշտապէս սպառնական չափերի մը : Հին դարերու մարդիկը չերազեցին բնաւ, — ու չէին կրնար արդէն բնիկ այդ բանը, — չողին ու երկարա-կանութիւնը և անոնցմէ բխող բարիքները : Բայց անոնք միշտ խանդավառուեցան խաղաղութեան և տնտեսական երջանկութեան յոյսերով :

×

Գ. Չարիքը զգալէ յետոյ միտքը բնականօրէն կը տարուի զայն դարմանող միջոցը վնասելու : Չենք կրնար անշուշտ գտնակի ապագայի գիտական նորութիւնները, որոնք պիտի դիւրացնեն ընկերային ցաւերու բուժումը :

Բայց դիտենք թէ անոնք հաւաքական ու անհատական կորովին մէջ անտեսութիւն պիտի դնեն մանաւանդ : Անոնք պիտի հարթեն, պիտի չակեն, պիտի կարճեն ճամբան որ կը տանին՝ գիտակաքաղաքակրթական կատարելութեան : Անոնք հնարաւորութիւն պիտի տան մարդոց ընտանական անգիտակից վիճակները, խմատէ՝ և անհրաժեշտութիւնէ՝ զուրկ աւանդութիւնները քանդելու արագօրէնու զիւրօրէն :

Արագօրէն ու զիւրօրէն, վասնզի որքան կանուխ տարածուի ընկերութեան մէջ գիտական ու բարոյական նորութիւնը, որքան զերծ ըլլան քաղաքակրթիչ ազդակները ընկերային դժուարութիւններէ, այնքան մարդիկ դէպի կատարելութիւն ձգտող իրենց կորովը տնտեսած կ'ըլլան, այնքան մօտեցած կ'ըլլան վերջնական խաղաղու-թեան ու բարութեան :

Պէտք է, վերջապէս, խորհիլ որ մարդկային միտքը չի կրնար միշտ ինքն իրեն հետ անհամաձայն մնալ, ինքն իր մէջ հերձուտուած մնալ : Բնութեան ուժերուն մէջ այնքան կարգ ու ներդաշնակութիւն դրած է ան : Ասիկա փաստ է թէ ընկերութիւններու մէջ ալ կրնայ ընկ ալդ բանը : Եւ ինչո՞ւ չէ, ընկերային ցաւերը բաւականէն աւելի ծա-նօթ են : Չէ՞, ախորժ ճանչնալ զայն կէս մը դարմանել կը նշանակէ արդէն :

Երկրաչափօրէն, երկու կէտերու մէջ ձգուած ուղիղ գիծը ամէնէն կարճն է : Ու մեքենական օրէնք մը կը պատուիրէ անդրուվարին չփռմանը կարելի նուազութեան իջեցնել : (Réduire les frottements du véhicule au minimum possible. Spencer) :

Արդ, ընկերային որ և է յառաջդիմական նպատակ իրականացնելու համար, պէտք է գտնել ուղիղ, կարճ, հարթ, նուազ դիմադրութիւն ցայց տուող ճամբան :

Այդ ճամբան՝ հաւաքական և անհատական կեանքե-րու մէջ՝ ուժերու տնտեսութեան գաղափարին լայն կի-րարկումը միայն կրնայ ըլլալ :

Բայց այս բացարձակ չէ: Ան նորէն ժխտելէ և նոր-տակողծելէ աւելի կը նմանի և կ'ընդօրինակէ: Եւ արդէն անկարելի է որ մարդիկ միշտ ըլլան ինքնատիպ: Միայն բան մը կայ.— ընդօրինակումը կը կատարուի անգիտակցաբար. այս գէշ է: Ընդօրինակումը կը կատարուի նաև գիտակցաբար. այս գէշ չէ: Նորատակողծելու համար մտաւոր գործունէութեան ուժեղ և յաճախ տաժանագին թափ մը հարկաւոր է: Մարդկային կարողութիւնները ամբողջական պիտի մասնուէին, եթէ միշտ հնարելու և միշտ իսկատիպ ըլլալու խիստ պահանջը դրուէր անոնց վրայ: Պէտք է ընդօրինակել, պէտք է նմանիլ, բայց ո՛չ բնազդա-մեքե-նական անդիտակցութեամբ: Այս է էականը:

Նմանելու օրէնքը աւելի պարզ ու հասկնալի ընելու համար, մէջ բերենք Թարտի մէկ օրինակը: Նախակրթա-րաններու մէջ՝ պոլիկները շարժելու և գործելու ու մա-նաւանդ խորհելու և զգալու եղանակներով իրարու չափ կը նմանին: Անոնք կը կազմեն հաւաքական ամբողջու-թիւն մը ուր անհատը պատասխանատու սեփական կամք չունի գրեթէ: Իր չարութիւններն ալ, իր բարութիւններն ալ անգիտակցից թկադրութիւններու հետեւանք են:

Երբ նախակրթարանները թողած՝ աստիճանաբար կը մտնենք բարձրագոյն դպրոցներ, աշակերտներու մէջ հե-տզնաէ կը շեշտուի խորհելու, զգալու, գործելու այլա-զանութիւնը: Անհատական միտքն ու կամքը հոս աւելի ազատօրէն և յայտնապէս արտայայտուելու կը միտին:

Այս ամէնէն կարելի է եզրակացնել.— Բանի որ անբան անասունէն մինչեւ բանաւոր մարդը աստիճանաբար կը ճոխանայ հոգեկան վիճակներու բազմազանութիւնը, ու-րիմն, մարդկային խումբերու մէջ՝ նկարագիրներու և միտքերու սեղմ միութիւնը, գործունէութեան շարժա-սիթներու և նպատակներու նոյնութիւնը անկարելի կ'ընեն քաղաքակրթական յառաջդիմութիւնը: Վասն զի

սա անհատական կարողութիւններու ազատ և ազգաւոր փոխումով միայն կ'իրականանան:

Իսկ յետամնայ և նախնական ժողովուրդներու մէջ միշտ այսպէս է, միշտ հաւաքականութիւնը կը տիրէ: Կեանքի ամէն արտայայտութիւն, զգեստ, դէպի բարօրու-թեան իսկ տանիլ խոստանայ, խորթ ու խորշիկ է, երբ իրենց պապերէն և ժամանակակիցներէն ընդունուած չէ, յանձնարարուած չէ: Հաւաքական բնազդը, իբր ընկերա-կան կապ, անոնց մէջ կը յաւերժացնէ ինչ որ հին է և ըն-տանի. կ'ոչնչացնէ ինչ որ նոր է կամ դուրսէն կու գայ (հաւաքական եսասիրութիւն, égoïsme collectif):

Սերունդէ սերունդ հաւաքական կեանքի պահանջները կը դառնան աւելի հրամայական, և անպայման հաւ-զանդութեան կը ստիպին խումբին անդամները, թոռները անգիտակցաբար կը կազապարուին իրենց պապերուն մէջ (աւանդապաշտութիւն, traditionalisme):

Կը տեսնուի արդէն, քաղաքակրթապէս ստորին հա-մայնքներուն մէջ.—

1. Հաւաքականութիւնը թշնամին է անհատա-կանութեան:

2. Նախնիքներու (մեռելներու) հեղինակու-թիւնը պարտադիր է ներկայ և ապագայ սերունդներու համար:

Այս մասին համոզուելու համար, կը բաւէ քաղաքա-կրթական զանազան աստիճաններու վրայ գտնուող հա-մայնքները բազդատիկ իրարու հետ: Այսպիսի բազդատու-թիւն մը՝ ներհակաբար առաջին երկու դատումներուն մեղի պիտի տրուինք.—

1. Համայնքները քանի քաղաքակրթուին, այն-քան անհատը կը սկսի ինքզինքը ձերբազատել հաւաքա-կան կեանքի պարտադիր պահանջներէն:

2. Համայնքները քանի քաղաքակրթութիւն, այն-
քան կը զաղրէն անցած կեանքերու հեղինակութիւնը
ճանչնալէ, այնքան կը սկսին գիտակցօրէն կամ անգիտակցօ-
րէն քանդել մեռելներու իշխանութիւնը:

×

Բ. — Ընկերային հոգեբանական այս գէշ վիճակները
մեզ կը հետաքրքրեն, վասնզի անոնք ամէնէն քաղաքա-
կիրթ ընկերութիւններու մէջ իսկ որոշ չափով գոյութիւն
ունին: Իսկ անտեսութեան գաղափարի տեսակէտէն
անոնցմէ աւելի սպառնչ չկայ: Ահա թէ ինչպէս. —

Քաղաքակրթական կատարելութեան երթալու համար
մարդկային հոգեկան և մարմնական բոլոր կարողութիւն-
ները պէտք է գործունէութեան մէջ զրուին: Կամքէ կամ
յիշողութենէ բոլորովին զուրկ մէկը ենթադրենք, և պիտի
համոզուինք թէ ան ո՛րքան պակաս է լման մարդէ մը:
Առաջին պարագային՝ անոր մէջ սպաննուած պիտի գտ-
նենք մտածումներէ, և մտապատկերներէ իրական գործի
անցնելու ընդունակութիւնը: Կամք հոգնեցող մարդ մը
կրնայ խորհիլ, երազել, փափաքիլ, յիշել, բայց չի կրնար
գործել: Երկրորդ պարագային՝ անոր մէջ սպաննուած
պիտի գտնենք ներկայ պահէն առաջ իր ամբողջ կեանքը:
Անթափանցելի միտութիւն կը պիտի իջնէ այն բոլոր իրո-
ղութիւններուն վրայ զորս ապրեցաւ երէկ, հերոս, իր
մանկութեանը:

Հասկնալի է ուրեմն, երբ մարդուն մէջ կը բացա-
կայի որ և է կարողութիւն, ան կը զաղրէ լման ըլլալէ, և
կը նկատուի արտաւար:

Արդ, համայնքներու կեանքն ալ սեղմօրէն միօրինակ,
բմբմնելու՝ գործելու՝ պաշակու եղանակներով նոյնադէպ
գարէ դար, նորութիւններ և այլազանութիւններ գնահա-
տելու անընդունակ, ոչինչով կը տարբերի վերի պակասաւոր
կամ արտաւար մարդու կեանքէն, վասնզի անխորհրդաբար
կը սպաննէ իր մէջ ինչ որ կայ գիտական և բարոյական

և ընկերական բարձրութիւններու տանող իղձ կամ ձգ-
տում: Մեր օրերու քուրդ աշխրհներէն շատերը կ'աղբին
իրենց հին դարերու և սրապերու կեանքը: Աւանդադաշտ
զգացումը, այլամիտօրէն փճացուցած է անոնց մէջ ամէն
նորութիւն և փոփոխումի միտում: Բան մը որ անոնց
մարմնական և հոգեկան ուժերը ամբութեան դատապար-
տած է: Իսկ ամբութիւնը բնականոն վիճակ չէ, կարելի է
բոկ նոյն իսկ՝ արտաբնական է:

Աւելի յոռակ տրամաբանութեամբ. — նախնական և
յետամնաց համայնքներու մէջ անհամեմատ կորսուած են
հաւաքականութեան մէջ և չունին արտայայտուելու բազ-
մակզմանի ազատութիւն: Միւս կողմէ, գիտենք որ քա-
ղաքակրթութիւնը կը չլնուի անհատական միտքերու,
կամքերու, նկարագիրներու, մէկ բառով՝ բոլոր կարողու-
թիւններու անկաշկանդ և հարուստ գործունէութեամբը:
Արդ, համայնքը զանոնք միակ, անխորհիսելի, վաղնջա-
կան կաղապարի մը մէջ ձուլելով, կը սպաննէ իր կրօնը՝
քաղաքակրթութեան տանող: Կր սպաննէ, այսինքն կը
վասնէ փուճ տեղը:

Հաւաքական ետաքրթութիւնը, տեսակ մը պահպանե-
լու բնազդ, կ'ամբօխէ, կը մոգնուողացնէ կուրաբար և
անխորհրդածօրէն ատել կու տայ ինչ որ նոր է և դուրսէն
կու գայ: Յետամնաց համայնքներու մէջ — անտանական
խուճերու մէջ ալ այսպէս է — նորութիւնը աննկողաշ-
նակութիւն մըն է միշտ: Քայքայուելու բնազդական զգա-
ցում մը կ'ունենան անոնք ամէն անգամ որ նորութիւնը
մտնէ իրենց էութեան խորքերը: Իրենց համար հին կեան-
քի հեռքերը, որքան ալ վատասկար ու թերի ըլլան, սի-
րելի են, խորշելի չեն. վասնզի անոնք զարեւով եղբր են
իրենց գոյութեան բաղկացուցիչ մասերը: Իսկ պահպանե-
լու բնազդը սրաշտօն ունի յուրեքմայնիկ գոյութեան բազ-
կացուցիչ մասերը ամբողջապէս, ու դուրս վանել միշտ

այն մասերու ներդաշնակութիւնը աւելցնող նորութիւնը : Ուրքաւն չառ է թիւը այն սամիկներուն՝ որոնք կը խորշին նոր ճշմարտութիւններէ , կը վախճան զանոնք լսելէ : կը սկսեն մնալ իրենց պապերու միամիտ ըմբռնումներուն մէջ , ազէտ և արգահատելի : Արդ , սպիտութեան հաճոյքը , աշուղտ լսենք , անոնց էութեան մաս կը կազմէ : Այդ պարագային՝ գիտութիւնը բնականօրէն քայքայիչ լան մը ունի : Ու կոյր բնազդը կը շարժի ընդդէմ գիտութեան և կը սպաննէ բնականութեան ուժը : Կը սպաննէ , աշխնքն կը վառնէ փուճ տեղը :

Աւանդապաշտ զգացումը կը յաւերժայնէ իմաստ և անհատեղատութենէ լնկած բարքեր , սովորութիւններ , ծէսեր , քաղաքական՝ կրօնական՝ ընտանեկան կոչող ըմբռնումներ : Մենք արդէն չեչա՞ծ ենք որ հոգիին մէջ աւելորդ ու ձախորդ շարժում մը (յարգանք և պաշտամունք , զարչանք կամ ձանձրոյթ փուճ լանքու համար , վախ նախադաշարումներէ) քաղաքակրթապէս չառ աւելի սղաուիչ է քան Ֆիդիքական աւելորդ ու ձախորդ շարժում մը : Անարժէք չինք սրահի՞ արժէքաւոր նորին տեղը փակել է : Ասկէ զատ աւանդապաշտութիւնը դէպի նախնականութիւն կը շրջէ մոտաորական զօրծանելութիւնը , ճնշելով բարոյական և գիտական բարձր ձգտումներու վրայ : Այս մասին պարզ օրինակ մը .— յետամնաց երկիրներու մէջ , մերինը օրինակ , կառավարութիւնը՝ նոյնիսկ սահմանադրական՝ լնկած է կրօնական ընտանեկան և ընդհանրապէս ամբոխային-սամիական աւանդութիւններու ազդեցութեան տակ : Ան միշտ չին ու մեռած ըմբռնումներու անախորժ ըլլալու երկիւղը ունի : Այս է պատճառը որ քաղաքականութիւնը չառ հեղ մէկ քաղ առաջ և մէկ քաղ ետ կը սանի քաղաքակրթութիւնը : Իսկ այսօրիսի ետ և առաջ յիմար շարժում մը՝ աւելորդ ու ձախորդ՝ կը սպաննէ ժողովուրդներու յատաջգիմական ձգտումները : Կը սպաննէ , աշխնքն կը սպառի փուճ տեղը :

Ուրեմն երկու բան .—

1. Համայնքները ջանալով անձկօրէն նմանիլ իրենց անցեալին , անգիտակից յամառութեամբ մը յաւերժացնելով իրենց չին մեռելներու խորհելու՝ զգալու՝ գործելու եղանակները , ջնջելով իրենց մէջէն նկարագրիչներու և միաքերու ազդանութիւնները և գիտական ու բարոյական նորութիւնները , սնտեղի աւելի կը վաճեն իրենց կենդանական կոռուրդ :

2. Բնազդականութենէ բնականութեան բարձրացող հասարակութիւնը , հեղհեղ աւելի լայն տեղ մը տալով գիտակից անհատներու փթիթումին , հեղհեղ աւանդութիւններու արժէքը տարակոյսի և ընտանեկան տակ ձգելով և զնահատելով գիտական ու բարոյական նորութիւնները , ուժեղու սնտաւքեան օրէնքին միայն կը հետեւի :

×

Գ. Անտարկիկի է իտապէս որ ընկերութեան մը մէջ նկարագրիչներու և միտքերու սեղմ միութիւնը , նմանութեան արդիւնք , քաղաքակրթապէս սղաուիչ է : Բաց միւս կողմէն , նկարագրիչներու և միտքերու ազդանութիւնն ալ կրիւններու և յեղափոխութիւններու պատճառ է՝ նոյնն սղաուիչ :

Յարմի բան է որ յետամնաց համայնքներու մէջ երբ կը սկսի մանիլ քաղաքակրթական հոտներ , սամիկն տկուր երեւոյթը՝ անմիջապէս աչքի գարնաղ՝ ուժերու հաւամարտութիւնն է , չին ու նոր ըմբռնումներու բախումը : Հաւաքական միաքի զանգուածային միութիւնը՝ պաղած՝ քարացած՝ կը սկսի երկոյտակիլ , հերձուռիլ , յառաջ լերկելով արիւն և աւեր :

Չկայ ժողովուրդ մը , որուն պատմական անցեալը չունենայ անհամար դէպքեր մեր այս-րա՞ծը ապացուցող : Ասոր համար է որ ընդհանրացած են սա իմաստով գաղափարներ .— քաղաքական ազատութիւնը՝ յատաջգիմական

երևոյթ՝ կը տապալի արխանով՝ յատաճղիմութիւններ իրականացնելու համար ընկերային բուսն ցնցումներ հարկաւոր են :

Բայց մենք գիտենք որ արխանն ու ցնցումները առաջ ալ կը տանին , ետ ալ կը տանին , աւելորդ ու ձախտոյ չարժումներ ընել կուտան աւելի կամ նուազ սղառիչ : Թէեւ , տակաւին մեր օրերուն իսկ , անոնք միտել զէնքը կը նկատուին և են իսկապէս՝ ժողովրդական լճացած կայսուն զանգուածներուն հոգի և մղում տալու համար : Բայց անոնք պէտք չէ յաւերժանան : Ինչ որ կը սղառէ ընկերային կորովը , կը վնասէ քաղաքակրթութեան :

Խնդիրը հոս է .— Ուժերու աղաքանութիւնը , մանաւանդ նոր քաղաքակրթութեան շամախքներու մէջ , կը նշանակէ ուժերու ներհակութիւն : Արդ , կարելի չէ զանեղ միջոց մը , որով աղաքանութիւնները իրար վճառելու տեղ՝ իրար ընդհանրեն : Կարելի չէ զանոնք ներդաշնուորել : Կարելի չէ աղաքան կամքերու և գործունէութիւններու փոխադարձ թափանցողութիւնը հնարաւոր ընել , այնպէս որ անոնք երբեք իրար չվճառեն , իրար չապառեն :

Այս հարցումներուն որոշ պատասխան մը չենք կրնար տալ : Սակայն գիտենք որ արդի ընկերային կարգերու մէջ անհրաժեշտ է խորունկ գիտական նորոգութիւն : Եւ այդ նորոգութիւնը անորատառ պէտք է կատարուի ընկերային ուժերու անհետքեան օրէնքին վրայ :

×

Գ. Ընկերային ուժերու միջերկին մէջ չափ և կշիռ , ոչ մէկ ձախտոյ չարժում , ոչ մէկ աւելորդ սղառում : Ահա ինչ որ ցանկալի է :

Ունենք պիտի ծիծաղին .— Այլ երազ է : Ընկերութիւնը մեքենայ չէ : Ան կը չարժի գիտութեան օրէնք : Գիտենք թէ ինչ ըրաւ և ինչ եղաւ երեկ : Չենք կրնար գիտնալ

թէ ինչ պիտի ընէ և ինչ պիտի բղայ վաղը : Գծուած և ձեռած ծրագիրներու վրայէն չէ որ կը քալէ ան : Գիտական որոշ , ուղիղ , ճշգրիտ չափերը ամէն տեղ , բայց ոչ ընկերութեան մէջ , պատմութեան մէջ :

Անշուշտ , ընկերութիւնը մեքենայ չէ : Ու գիտութիւնը ամէնէն շատ կուտած է որպէսզի ան չըլլայ այդպէս : Կրօնական , քաղաքական , ընտանեկան և ուրիշ շատ մը ազդակներ զայն դարերով չարժած են իրը անհոգի մեքենայ : Մեքենական չէ համայնքը որ կուրաբար կը նմանի իր նախնիքներուն , անխորհրդածօրէն կ'իրացնէ ամբողջին ձգտումները և կը հետեւի անոնց :

Մեքենական չէ հաւատացեալներու այն բազմութիւնը որ ծէսերու , արարողութիւններու , ընթերցումներու նշանակութիւնը առանց գիտնալու , առանց անոնց իսկական ոգիին թափանցելու , կ'ընէ զանազան չարժումներ՝ բնազդաբար նմանելով քաջանային , խմամբին , պրահմային , քուրմին :

Ընդհակառակը , գիտութիւններու յատաճալցումին հետ ընկերութիւնը ատօմանաբար ինքզինքը կը ձերբազատէ այս կոյր մեքենականութենէն և անհատները ազատ բնական զգոյթութեան աւելի և աւելի ընդունակ կը դառնան :

Կարողութիւններու գիտամեջութիւնը ունենալ կամ զանոնք առանց անօգուտ վառումներու անտեսել՝ նոյն խմտու են , և ոչինչով մեքենական : Մտաւոր դարգացումը մտաւոր ուժերու արդիւնաւոր անտեսութիւն բոկ է : Ու շատ ապուշ բան պիտի ըլլար դարգացած միտք մը նմանցնել անհոգի մեքենայի մը :

Բնազդական ամբողջ գիտական յատաճղիմութեան համակիր չէ : Ան որպէսզի այդպէս բղայ , պէտք է որ իր մէջ անհատները սեփական անկախ գիտակցութեան բարձրանան : Եւ այս կը նշանակէ կոյր մեքենականութենէ բնազդականութեան երթալ :

Շատեր կը կարծեն որ համայնքը հաւաքարար կը ստեղծէ իր բարձրը, ուղղութիւնները, աւանդութիւնները, կրօնը, գրականութիւնը, քաղաքականութիւնը, լեզուն ելին: Հետեւաբար, կ'եզրակացնեն, թողելու է որ ան հաւաքարար զանոնք փոխէ, նորոգէ իր ուղած ձեւով:

Վերլուծելով այս կարծիքը, կը գտնենք զայն ոչ միայն անբարոյնի, այլ և սխալ: Ներկայ ընկերաբանական գիտութիւնը, աւելի կը հակի ընդունիլ որ քաղաքակրթական ամէն ստեղծագործութեան սկիզբը կայ անհատներու միտքը: Անհատներ են որ կը նորոգեն, կը փոփոխեն, լաւն ու յտին կ'ընդհանրացնեն: Արդ, գիտունները աւելի մեծ իրաւունք և կարողութիւն ունին այդ բանը ընելու: Ինչո՞ւ ուրեմն՝ ընկերային բոլոր երեւոյթներու մէջ առհասարակ՝ կարելի պիտի չըլլայ կերարկել գիտութեան միջոցները, գիտական չափերը:

Ասկէց զատ, պատմական հին ու նոր անհամար փաստեր կը վկայեն այս մտայն. անհատները կը ստեղծեն, ամբողջները կ'ազատազեն, նոյն իսկ կը քանդեն: Ամբարնայնութիւնը թշնամին է անհատականութեան, որուն փթթումը կը խախտէ: Իսկ անհատական կամքին և գործունէութեան, անհատական միտքին ու նկարագրին բաց արտայայտութիւնը խախտելով, քաղաքակրթական յառաջդիմութիւնը կը կտաի, կ'ենդանական ուժերը կը վատնուին աւնայնաբար: Ասիկա չարիք մըն է, ու մենք անոր դարմանը գիտութիւններէն զատ ոչ մէկ բանէ կրնանք սպասել:

Գիտական տաճաններու մէջ գնեց բարձրութիւն, սովորութիւններու, կրօնական բարոյնութիւններու և քաղաքական հիմնարկութիւններու, լեզուական և գաղափարական հարցերու, անտեսական կարգերու կազմութիւնն ու քաղաքացւոյ մը. — ահա խնդիրը: Այսպէսով միայն կարելի պիտի ըլլայ խնայել հինի և նորի պաշարներուն համար

փաստած կորսիները, յեղափոխութիւններու մէջ թափուած արիւնները, խնայել զուրկ վերջամեաց աւանդութիւններու համար դրած բարոյական զգացումները են:

VI

ԱՒԱՆԴԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԵԻ

ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Ա. — Աւանդապաշտութիւնը արդէն մեղի ծանօթ է: Զայն նորէն պիտի վերլուծենք սակայն, երեսն հանելու համար անոր մասին մնացած քանի մը երևաններն ալ:

Ժամանակակից բնութագրական գիտութիւնը պարզապէս չատ հրահանգիչ գաղափար մը: Կանուխէն կը կարծէին որ կ'ենդանի մարմիններու բաղկացուցիչ մասերը ամէնքն ալ ունին ուրո՞ւ, կաւեւոր, անկրամբէտ պաշտօններ: Այսօր գիտունները բոլորովին հակառակը կը խորհին: Գործարանները, կ'ըսեն անոնք, կը համապատասխանեն ուղղակի պէտքերու, ու պէտքերն ալ կ'ըմբռնեն, միջավայրի և ուրիշ կարգ մը հոգեբնութագրական պայմաններու անմիջական արդիւնքն են: Եւ որովհետեւ պայմանները միշտ նոյնը չեն մնար ու կ'աղաղկին, պէտքերն ալ նոյնը չեն մնար ու կ'աղաղկին, քանի որ պատճառի և արդիւնքի սղելու մը իջարու կը կապէ զանոնք: Առաջինները կ'ենթարկուին՝ դարաշրջաններու յարածութի երկայնքին վրայ խորունկ փոփոխութիւններու, և երկրորդներն ալ կը հետեւին անոնց, կը փոխուին ու նոյնիսկ կ'անհետան: Գալով համապատասխան գործարաններուն, անոնք պայմաններու և պէտքերու ձեւափոխութիւններուն երբեմն կը հետեւին, ինչ որ բնական է, երբեմն ալ չեն հետեւիր, ինչ որ բնական չէ: Այսպէս, գործարան մը որ արդինչ դարաշրջանին

օգտակար է և ամբողջ կազմութիւն կր պատշաճի ներդաշնակօրէն, «կրնայ յետագայ դարաշրջանի մը մէջ լրջալանօգուտ, ու նոյն իսկ փնտաակար»: Մարդկային հաստատակն, օրինակ, որ նախնական չընթանալու մէջ անշուշտ իր նպատակն ու խնամար ունէր և այսօր չունի, նախապէս օգտակար էր և հիմա փնտաակար: Ամէն մարդ ունի զուտ անսամական ծագումով գործարաններ, որոնք իրենց գոյութիւնը պահպանած են ինչ ինչ հանդամանքներու շնորհիւ: Այս հանդամանքները ունէին իրենց օգտակարութիւնը անսամական աշխարհին պատկանող նախնիքներու մօտ, բայց անոնց նպատակը ու սահմանակ պաշտօնը այսօր այլեւս չեն երեւիր: (L'Univers et l'Humanité. էջ 62.) Միեւնոյն գաղափարը պարզուած է նաեւ Մէլնիքովի մէկ բանախօսութեան (Աւիստիւնիցոլուքիւն եւ բժշկութիւն) մէջ, ուր կը հաստատուի փաստերով թէ «մարդկային սեռին գոյութիւնը աշխարհի վրայ պէտք է նկատուի հակասութիւններով լի»: Վստիկ անսամական չընթանէ ժառանգած է ան այնպիսի յատկութիւններ որոնք իր ներկայ կազմին ոչինչով կը համապատասխանեն: (Ազատութեան, 910 Փետր. Թ. 201-209):

Այս վիճակը մենք պիտի կոչենք գործարանային աւանդապատկերի, համեմատելով հոգեբանական աւանդապատկերեան հետ, որ ընկերային կեանքի մէջ այնքան դիտուած երեւոյթ մըն է:

Արդ, հոգեբանական աւանդապատկերներ, աւելի բարդ ու յայտնի դիժերով, աւելի աղիտաւոր հետեւանքներն են: Ընկերութիւնը չընթանալու աշխարհադրական և պատմական ինչ-ինչ պայմաններ ծնունդ կուտան հոգեկան ինչ ինչ վիճակներու. — պէտքեր, զգացումներ, ձգտումներ: Որչափ ատեն որ ծնունդն պայմանները մնան, հոգեկան վիճակները իրենց գոյութեան իրաւունքը ունին:

Բայց կը փոխուին ժամանակները, կ'աղաւաղին ու նոյն իսկ կ'անհետին պայմանները և հոգեկան վիճակները, նորերու տեղի տալով: Կը փճանայ ներքին պատճառը, ու կը մնայ անոր արտաքին կեղեւը. — աննպատակ, անիմաստ, անպաշտօն աւանդ: Այսպէս են շատ անգամ ծէսերն ու արարողութիւնները կրօններու մէջ, բարեքին ու սոխորութիւնները բնաւնիքներու մէջ:

Հոգեւորական ժողովուրդներու մէջ ցարդ կան կրթակի, ծառի, մեռելներու վաղնջական պաշտամունքէն հետքեր որոնք երբեք չեն համապատասխաններ որ և է պէտքի, զգացումի, ձգտումի: Անոնք նախապէս խնամ ու նպատակ ունէին անշուշտ, իսկ այսօր չունին, և հետեւաբար փնտաակար են: Աւանդապատկերն ազգային յատկութեանցն է:

Հին Յունահռոմէական ոտանք (La Cité Antique. par F. de Coulanges) իր մեռելները կը թաղէր մասնաւոր և սրտ զալը մը գերեզմանոցին մէջ: Այս սովորութիւնը այն ատենի օճախի և մեռելներու պաշտամունքին անմիջական հետեւանքն էր: Հինքը, համոզուած են որ մեռելներու ոգիները չեն բաժնուիր այս աշխարհէն, և ողջերու պէս կը կարօտին ուտելիքներու. իրենց բնական երաւին մէջ ուրիշ բնաւնիքի մը մեռելը չէին թոյլատրել թաղել: Այս սովորութիւնը արդի բնաւնիքն և կրօնական բարոյութեան հետ ոչ մէկ աղերս ունի, բայց կը պահուի շատ մը ժողովուրդներու մէջ ու նաեւ մեր մէջ. — խնամար կորուսած աւանդութիւն: (Շ. Գարաշխաթըյնեան, Թողապիւնները և այլն, գերեզմանոցի մէջ բնաւնիքի մը մեռելներու սեփական վաղը կը կոչեն Երաւ. իսկ Պարտիզակցիները՝ Թալ:)

Աւելի կամ նուազ խոր անցեալէ մը կտակուած հնութիւններու նկատմամբ անձկագին յարում մըն է ուրեմն աւանդապատկերներ: Այս յարումը դիտական պատ-

ճատարանութեան տակ չիմար: Առաջիկ տարիս իր բար-
քերը, սովորութիւնները, կրօնական սրբաւարութիւն-
ները կը կատարէ այնպէս ինչպէս մեղունները իրենց բժիշ-
ները կը չինեն, կուզեն իրենց թուրքերը կը բարձրա-
ցնեն, ասանց անդրադարձ խորհրդածութեան, մեքենա-
բար: Աւանդապատմութիւնը անգիտակից բնագոյներու
գործ է:

Յետամնաց համայնքները չեն ակտիւ իրենց հաւա-
քական կեանքին մէջ ներմուծում նորութիւններէն:
Անոնք կը սիրեն շարունակ քաղի իրենց նախահայրերու
կողմէն բացուած ճամբաներէ սրնք կրնան ըլլալ ծուռ,
անհարթ, երկար, կրնան սրտ նպատակի մը կամ օգտա-
կար ելքի մը կապուած չըլլալ: Այս չի գրադեցնէր բնա-
միտքերը: Բաց կը իրենց մէջէն մէկը կը չեղի այդ ճամ-
բաներէն, տարբեր ուղղութեամբ քաղիւս փորձեր կ'ընէ,
միտքերը ցատազին ցնցումի մը կ'ենթարկուին:

Աւանդապատմութեան բնագոյն ըլլալ մեքենականութեան գէտ
գործում ապա շարունակ կը կոչուի սամիթէն Գալլիակ-
լուիքին: Գալլիակլութիւնը կը ցուցնէ խմբակէս, բաց
նաե կ'արթնցնէ, դատարան և խորհրդածելու կը մզէ: Ան,
գոնէ հետաւոր վարձանով մը, օգտակար է:

Ամէն տեսակ աւանդութեան համար որ անգամ մը
դարձած է հաւաքական կեանքի յաճախում ուղի, ասիկա
ճիշտ է: Լուսերի, Կալիքտի եւ ուրիշ գիտական ու բա-
րոյական հանձարներու գործերը գալլիակլեցում են
միշտ, բաց նաեւ միշտ եղած են աւելի քաղաքակրթիչ:

×

Բ. — Մանուկին հոգեկան կախիւղ կազմին վրայ
զրոյմում գէշ յիշատակները—անտրամաբան համակրու-
թիւններ, ստեղծութիւններ, վախեր, անտկութիւններ,
փոճ աւանդութիւններ և այլն—յաճախ անոր ամբողջ
կեանքը կ'ընեն զժբախտ կամ անընդունակ դատարարա-
կութեան: Սորապէս արմատաւորում հոգիին մէջ, անոնք

կ'իրաջենն այն տեղն ու մտանդը որ գիտական և բարո-
յական բարձր սկզբունքներու միջին անհրաժեշտ էր յատ-
կացնէ: Առկէջ գառ, ամէն անգամ որ նորութիւն մը
կու գայ տեղաւորուիլ հին յիշատակներու քով, կը ծագի
ներքին կախ մը: Եթէ նորեկը համաձայն է հիններուն
հետ, կը մնայ ու կը տեսէ: Հակառակ սրբապաշտին, զոր
կը քշուի ան:

Աւ քիչ հեղ կը պատահի որ խման հայրիկին, ծր-
խոյ և հէքիսներ պատմող պատուկին, մեղսանող օրէն
աւանդապատմութեան մայրիկներուն վրայ կաղապարում մա-
նուկը կարենայ՝ դատարարակուելով բոլորովին մոտեցի իր
նկարագրի գէշ ծագերը:

Ընկերային հոգեբանութեան համար ալ պոյակ է:
Աւանդութիւնները յիշատակներ են: Յաճախ անիմաստ և
անարժէք, անոնք բոյն կը դնեն հաւաքական հոգիին մէջ,
հոն տեղ ու մտանդ չեն թողուր գիտական և բարոյական
բարձրութիւններու համար, հոն ներմուծում նորութիւն-
ներու գէտ կը կուտին ու զուր կը նկատեն դանդաղ, երբ
իրենց հետ անհամաձայն են:

Անհատական յիշատակները և ընկերային աւանդու-
թիւնները ուրեմն հին վիճակներ են, ձգում կեանքերու
երկայքն ի վեր: Անցեալը ցերեկային և ապագային մէջ,
անա անոնց սեղմ սահմանը:

Ուրեմն, նկատի ունենալով գէշ յիշատակները և փոճ
աւանդութիւնները, կարելի է առանց վարանքի բռնի.—
կեանքի երէկը միշտ չի լրացնէր կեանքի այսօրը. ընդ-
հակառակը, անցեալը յաճախ կը ժխտէ ներկան և անոր
թշտամէն է:

Ամէն ժողովուրդ երկու մեծ ազդեցութեան կը նպա-
տակի.— Զին աւանդութիւններու և նոր համոզումներու:
Գիտական միտքը իր կուշտին ունի աւանդապատմութեան
երկու անհաշտ զրացիներ, մահա տակաւ լեռամբ յարում

իրարու դէմ, կ'ապրին ու կը տենեն զուգընթացարար: Գիւղական համայնքները, մութը մնացած ժողովրդային զանգուածները յամառօրէն կը յաւերժացնեն հուսկիւններ՝ արժէքէ ինկած: Մտաւորականները կը ջանան ընդհանրացնել քաղաքակրթական մշտանորոգ ձգտումները: Ասկէջ՝ անխառնափնի կախ մը հինի և նորի որ, չթուենք միւս շարիքները, կը դանդաղեցնէ քաղաքակրթութեան ընթացքը և մեղի մտածել կուտայ. — Անցեալը ներկային և ապագային թշնամի է:

Ընկերային տարուն վիճակ:

×

Գ. Իմաստէ և անհրաժեշտութենէ ինկած աւանդութիւնները Վերջամասնութիւն ալ կը կոչուին:

Կրօններու մէջ մեծած լեզուներու գործածութիւնը վերջամասնացութեան խոչըր փոստ մըն է: Ժողովուրդը չի համարար լատիներէնը, արաբերէնը, զրաբարը: Այս լեզուները արդի կրօնական բմբուսումներուն հետ սրելէ կապ չունին, դանդաղ չեն շահեցներ, պէտքի մը կամ նպատակի մը չեն ծառայիր, ու մանաւանդ կը մթնցնեն զխոսակցութիւնը, կը սպոյնեն ուշադրութիւնը: Անոնք հաւատացեալները կը վարժեցնեն այն խուլ քայց խոր համագումին թէ կրօնական գործերու մէջ ամէն բան պէտք է ըլլայ զգայարանները թմրեցնող, ձեւական, անթափանցելի, արտաքին: Հոգեկան արտաքին տրամադրութիւն մը, բնական է, կը դառնայ խափանարար արգելք կրօնական յոռաձգիմութեան վերաբերող ամէն շարժումի ստջիւ:

Մեծած լեզուներու օրինակը մէջ բերինք չեչտելու համար որ՝ ընկերարանական ամէն երեւոյթի, օրինակ կրօնին մէջ, կան երկու որոշ մասեր. — ներքին հոգեբանականը, արտաքին սոսարկայականը: Տակը՝ զապախարը կամ պէտքը կամ ձգտումը. վրան՝ արտայայտութիւնը, խօսքի կամ գործի կամ մարմնական շարժումներու վերածում:

Արդ, առաջին մասը Ժողովուրդներու գիտակցութեանը մէջ երկար չի կրնար մնալ, չուտով կ'աւրուի: Երկրորդ մասը աւելի երկար կը տևէ, աւելի լայն ծառայ կը գտնէ:

Գիտասացի հայ կիները գիտեն ցարդ թէ վառ օճախին մէջ ջուր լեցնելու չէ. կեսուրին և կեսրայրին առջև «մունջ» ըլլալու է. մեռնելուն համար «հոգու հաց» պատրաստելու է տարին քանի մը անգամ, վարդավառին իրարու վրայ ջուր սրսկելու է. երիտասարդներն ու պատանիները Տերնտափն խարոյկ վառելու են բոցերուն մէջէն ցատկելով (*): Ինչ-ինչ ծառերու և թուփերու հագուստի կտոր մը կ'ապրելու է: Բայց չեն գիտեր ու չունին այն զապախարը կամ զգացումը որ նախապէս ծնունդ տուած է այդ աւարկայացած աւանդութիւններուն: Կաթովիկը, լուսաւորչականը, մահմադականը այսօր չեն կրնար ցոյց տալ որ եւ է կրօնական պէտք կամ ձգտում որ կարենար արդարացնել մեծած լեզուներու գործածութիւնը իրենց սրբախայրներուն մէջ:

Այսպէս, արտաքին սոսարկայական մասը կը տեսնուի այն տունն երբ ներքին հոգեբանական մասը կըրտուած է ամբողջապէս: Ուրիշ խօսքով, կէս քաղաքակրթ համայնքները միշտ տրամադիր են բարբերու և աւանդութիւններու արտաքին կեղեւք միայն յաւերժացնելու, ու չեն կրնար երկար առեն պաշտ անոնց ներքին իմաստը:

(*) Ինծի կը թուի որ Տերնտափն խարոյկի բոցերուն մէջէն ցատկելու այս սովորութիւնը մէկ վերջամասնացութիւնն է, հին յունա-հույնական քաղական արարողութեան մը: Հինքը «ցախիքէ կրակ մը կը վառէին, և խրաքանչիւրը կը ցատկէր թեթեւ բոցին մէջէն...: Անոնք կը կարծէին մաքրութիւն ֆիզիքական և բարոյական ամէն արատէ նուիրական բոցին մէջէն ցատկելով»: La Cité Antique t. 9. 153-54 F. de Coulanges.

սպաններ, կը խնամէին ելն: Մեր օրերուն ալ թաւրքերը խող չեն ուտեր և չունեցու համար մասնաւոր հոգածութիւն ցոյց կու տան: Հրէաները («սուրբ») և («անսուրբ») երկու դասակարգելու կը բաժնեն կենդանիները, որոնց առաջինը կարելի է ուտել, երկրորդը ներկի չէ ուտել: Այս աւանդութիւններն ալ ուրեմն գոյութեան իրաւունք չունին, քանի որ անոնց բուն իմաստը այսօր մնացած չէ:

Մէկ խօսքով, վերջամասնացութիւնները, ամէնքն ալ, կամ իմաստ չունին ու առարկայական ձեւեր են միայն, կամ ունին այնպիսի իմաստներ՝ իրենց արտաքին կեղեւին տակ՝ սրունք ներկայցնել չեն: Երկու պարագային ալ՝ ընկերաբանօրէն՝ աւելորդ են ու մնասկար:

×

Դ.— Աւելորդ ու մնասկար, վասնոր ընկերային կոյովը կը սպառեն փուն ճեղք:

Այս ամփոփ ուսումնասիրութեան ընթացքին, մենք քանի մը անգամ արդէն չէլաւած ենք այն գաղափարը թէ մարդկային անհատը կամ ընկերութիւնը ազդիւր մըն է մարմնական կորովի և հոգեկան կարողութիւններու:

Հետեւաբար, այդ կորովն ու այդ կարողութիւնները կը վառնուին ամէն անգամ որ կը գործածուին աւելորդ, անխմատ, աննպատակ բաներու համար. ամէն անգամ որ անոնց գործածութիւնը մարմնին և հոգին չի տար աւելի ոգեւորութիւն, աւելի թարմութիւն, աւելի կեանք, ու դէպի բարձր քաղաքակրթութիւն ձգտումը չօժտել աւելի հզօր թափով մը:

Իսկ աւանդութիւններն ու վերջամասնացութիւնները միշտ աչտպէս են, իմաստ ու նպատակ չունին, հոգին ու մարմինը և քաղաքակրթութիւնը չեն շահեցնել երբեք:

Ասկէց զատ, կենդանական ամէն վիճակ՝ տեւելու համար՝ անհրաժեշտօրէն կը կարօտի ճիշդ մը՝ աւելի կամ նուազ մեծ: Ուրիշ բացատրութեամբ, ամէն երեւոյթ՝ քն-

կերութեան մէջ որպէսզի մնայ և տեւէ՝ կը պահանջէ հոգեկան ու մարմնական, բարոյական և նիւթական կորով մը: Ճիշտ ինչպէս քարը՝ որպէսզի օղին մէջէն թռչի, անհրաժեշտօրէն պէտք ունի մղիչ ուժի մը:

Աւանդութիւններն ու վերջամասնացութիւններն ալ, իրր ընկերային-հոգեբանական երեւոյթ. կը կարօտին՝ տեւելու համար՝ կենտական բազմատարր և հոծ կորովի մը: Ու երբ անոնք կեանքի մէջ իմաստ չունին և անպատեհ են, ընական է, զանոնք յաւերժացնող կորովն ալ պարզ սպառում է: Ասիկա այնքան հասկնալի է որ երկարել չենք ուզեր:

Բաց նկատենք խնդիրը ուրիշ քանի մը երեսներէ ալ: Մարդկային նպատակը կը կայանայ ընազդներէ բանականութեան անցնելուն մէջ: Կը հետեւի ուրեմն որ անհասնին ու ընկերութիւնները՝ շարունակելով ապրիլ անգիտակից և անպատասխանատու գործունէութեամբ, մընայով կոյր հպատակ աւանդութիւններու և վերջամասնացութիւններու, որոնք օթումաթիւք ու գրեթէ ընազդական վիճակներ են.— իրենք զիրենք հեռու պահած կ'ըլլան իրենց նպատակէն, և հետեւաբար կը վառնուին:

Վասն զի եթէ քաղիւր չա՛հ է, կենալը կամ ետ դառնալը կորուստ է:

Բնազդական գործունէութիւնները մեծ համեմատութիւններով կ'երեւին մանաւանդ աւանդապաշտ համայնքներու մէջ: Որովհետեւ անոնց միտքը՝ ինչ մեղեկներու յիշատակներովը կորդացած՝ նոր դատումներու, նոր գաղափարներու, նոր ճիշդերու մշակութեան չի կրնար հանդուրժել: Ասկէ՝ ներքին հոգեբանական այն կուրը՝ որ ամէն անգամ կը ծագի երբ օտար, խորթ, նոր ըմբռնումներ կու գան խանդարել ինքներու հանգիստը:

Այս կուրը քիչ հեղ կը մնայ ներքին հոգեբանական:

Ան գրեթէ միշտ կը փոխադրուի գործնական կեանքի մէջ ու պատմական մեծ ու փոքր երևույթներու ծնունդ կու տայ : Յեղափոխութիւնները՝ խաղաղ թէ արդիւնաւոր մտապատկերներու ներհակութեան աւելի կամ նուազ բերտ արտայայտութիւններ են : Քաղաքական , կրօնական , ընտանեկան , տնտեսական հին յիշատակներ յանկարծ կը վրդովուին նորերու ներկայութեամբ , ու կը չարժեն հոգեկան ու մարմնական ուժերը գէպի կոխ :

Այդ , կոխը՝ ներքին թէ արտաքին՝ սպառիչ է միշտ , ցորչափ կը մղուի խկապէս փուճ աւանդութիւններու համար : Վերջամտաց սխալը՝ գիտութիւններէն վճռապէս մատնանշուած՝ պէտք չէ տուէ , ու մանաւանդ պէտք չէ ըլլայ քանդողներու և պահպանողներու միջև կոխի պատճառ : Որովհետեւ , ընկերարանօրէն , ուժերու աւելորդ վատնում մըն է ատ :

Աւանդութիւնները պահպանող ամէն փորձ աւանդապաշտ զգացումը աւելի կ'արմատացնէ հաւաքական հոգիին մէջ , ինչպէս մտածումի մը կրկնութիւնը զայն աւելի կը հիմնաւորէ միտքին մէջ : Հետեւաբար , աւանդութեան մը սխալ ըլլալը գիտնալէ անմիջապէս վերջ , պէտք է զայն քանդել :

Բարի և հանդարտ նկարագրով մարդիկ սովոր են «անմեղ» որակի շատ մը աւանդութիւններ՝ խմատէ և արժէքէ զուրկ : Այսպէս չէ սակայն : Կեանքի մէջ բան մը որ անհրաժեշտ չէ , վնասակար է աւելի կամ նուազ չափով մը , իբր կենսական կորովը սպառող :

Եւ յետոյ , աւանդապաշտ բնադիր , պապերու գործունէութիւնը անգիտակցօրէն ընդօրինակող այս կոյր ձգտումը , ո՛չ միայն հինցնելով միտքը՝ կը ջլատէ անոր ստեղծագործ ուժերը . ո՛չ միայն կը դանդաղեցնէ յառաջդիմութեան ընթացքը՝ հին մեռելներու յիշատակներուն պաշտամունքը հարկադրելով ամէն նկարագրի և

կամքի . ո՛չ միայն կը խախնէ ծաւալումը գիտական ու բարոյական բարձր սկզբունքներուն , իբր օտարոտի նութութիւններու . — այլեւ կը սաղմնաւորէ , կը մեծցնէ հաւաքական եսասիրութիւնը :

Համայնք մը իր նախնիքներու կեանքը առանց անդրադարձ քննութեան , կուրաբար , հեպեկի և պաշտելի նկատելէ յետոյ , բնական է , անկէ արքեր ամէն կեանք կամ կեանքի արտայայտութիւն՝ իբր խորք աւ խորեկի՝ պիտի առնէ :

Այս խուլ զգացումը սերունդէ սերունդ փոխանցուելով , աստիճանաբար կը ջնջէ ամէն այլազանութիւն ու կը ստեղծէ զգալու՝ գործելու՝ խորհելու՝ հաւատալու ընդհանուր միօրինակութիւն մը : Որոշ չըջանակ մը՝ ուրիշ ոչ մէկ օտար կրնայ ներս մտնել , ուրիշ ոչ մէկ բնիկ կրնայ և կ'ուզէ դուրս ելլել : Համայնքի անդամները կը սիրեն և կը պահեն ինչ որ արդէն ունին և իրենցն է , կ'ատեն և կը փճացնեն ինչ որ նոր է և իրենցը չէ :

Այս կը կոչուի հաւաքական եսասիրութիւն , որ բնադրական վիճակ մըն է : Եւ ուժերու տնտեսութեան գաղափարի տեսակէտէն՝ անկէ աւելի սղառիչը չկայ : Վասնորիցեղերու և կրօններու միջև մոլորիկ կոխներու , գիտութիւններու և գիտուններու հանդէպ յիմարական ատելութիւններու , դասակարգելու միջև փոխադարձ հալածանքներու ծնունդ կու տայ :

Մէկ խօսքով , աւանդապաշտ բնադիր ընկերային-հոգեբանական գէշ վիճակ մըն է , աւելորդ ու ձախորդ չարժուած , հաւաքական կորովը ամէն կերպով սպառող :

Աւանդութիւնները կը դառնան սպառիչ ճիշտ այն պահէն ուրիշ կը սկսի անոնց խմատին աղաւաղումը : Ու ճիշտ այդ պահէն է որ զանոնք պէտք է քանդել : Յապաղումը չարիքը կը մեծցնէ :

VII

ՊԱՏԱՍԻԱՆԱՏՈՒՌՈՒԹԵԱՆ ԶԳԱՅՈՒՄԸ

ԵՒ

ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

Ա. Յետամնաց համայնքները կը կազմեն հաւաքական ամբողջութիւն մը ուր կամքի, միաբեր, նկարագրի սեղմ միութիւն մը կը տիրէ։ Անհատը՝ ընկուզած այդ ամբողջութեան մէջ՝ չի կրնար ինքզինքը արտայայտել անկաշկանդ գոծունէութեամբ։ Կը չարժի և կը խորհի ցեղին հոգեբանական հին ու նոր վիճակներուն զրդու մօլը, ո՛չ անկախաբար։ Ան չի կրնար նորաստեղծել, օտար գաղափարներ և զգացումներ հիւրընկալել, մշտապէս ճնշուած աւանդութիւններու ծանր ազդեցութեան տակ։ Ինչ որ կ'ընէ, կ'ընեն նաև խումբի բոլոր անդամներ, բրած են նաև նախնիքները։ Գիտակից կամքի ամէն արտայայտութիւն, պապերէ կտակուած ու ապրող սերունդէն ընդունուած աւանդութիւններու չրջանակէն դուրս, անկարելի է իրեն համար։ Իր բոլոր կարողութիւններովը կը հպատակի հաւաքական գոյութեան պայմաններուն, և այդ բանը չզգար ինք։— Հոգեբանական գերութիւնն է այս համայնական կեանքի մէջ։

Կայ նաև հոգեբանական ազատութիւնը։ Յառաջացած հասարակութիւններու մէջ՝ ուր աւանդութիւնները տարակոյսի ազդեցութեան տակ մեծ մասով կը լուծուին և կը դադրին հետեւիի ուղիներ ըլլալէ, անհատը ինքզինքը կաշկանդուած չզգար մտաւորապէս իր նախնիքներուն և իր ժամանակակիցներուն։ Ան կրնայ անցեալէն մնացած կրօնական, քաղաքական, իրաւական կարգերը քննադատել, ատանց ատոր համար հալածանքի հանդիպելու։ Իր կարողութիւնները կրնայ զարգացնել՝ գործելով ու խորհելով անարգել։ Մէկ խօսքով՝ հոգեբանապէս ազատ հասարակութիւններու մէջ միտքերու, նկարա-

գիւններու, կամքերու, գործունէութիւններու բազմազանութիւնը աւելի ճոխ է։

Արդ, չատ պարզ է որ ստրկութեան մէջ պատասխանատուութեան ամէն զգացում կը բացակայի։ Ստրկները իրենց մտաւոր ու մարմնական շարժումներուն համար պատասխանատու չեն, քանի որ այդ շարժումները տեղի կ'ունենան իրենց գիտակից կամքէն անկախաբար, կարգ մը շարժառիթներու հրամայական ազդեցութեան տակ։ Եւ որովհետեւ հոգեբանապէս գերի համայնքը ինք է ծնունդ տուողը՝ իր անցեալ ու ներկայ կեանքովը՝ այդ շարժառիթներուն, կ'ըսենք.— Համայնքը իր ծոցին մէջ պատահած ամէն տեսակ շարժումի համար պատասխանատու է հաւաքաբար։

Քաղաքակիրթ հասարակութիւններու համար այդ բանը չենք կրնար վճռապէս ըսել։ Անոնց մէջ անհատը աւելի գիտակից է, աւելի անկախ, իր հետեւիի ճամբան անձամբ կրնայ ընտրել, գերծ ընկերական միջավայրի պայմանադրական պահանջներէն։ Ու երբ մարդ ազատ է կամքով ու գիտակից իր ընտրութիւններու մէջ, է նաև անոնց համար պատասխանատու անհատաբար։

Այս ամէնէն պէտք է կզրակացնել.— քանի համայնքները քաղաքակիրթութիւն, քանի անոնք յառաջանան բնազդական վիճակներէ դէպի բարձր գիտակցութիւն, այնքան կ'աճի անհատական պատասխանատուութեան զգացումը, այնքան կը նուազի հաւաքական պատասխանատուութեան զգացումը։

Բայց աւելի ազէկ է օրինակներով խօսիլ։

Քուրդը այսօր ոճիր մը կը գործէ առանց խղճահալութեան։ Եւրոպացին ոճիր մը կը գործէ և մորմոքով կը լեցուի։

Առաջինը ունի թաղուն զգացումը թէ իր պապերը այնպէս ըրին, իր ժամանակակիցները այնպէս կ'ընեն, ու չի խորհիր ընտ. որ իր թոռները՝ այնպէս պլտի չընեն։

Ան իր անցեալին, իր ներկային ու իր ապագային հետ համաձայն է. և ոճիրը իւր չէ միայն, այլ մանաւանդ իր պապերունը և իր ժամանակակիցներունը: Պատասխանատուութիւնը բաժնուած է համայնքին մեռած ու ողջ մոլոր անդամներուն վրայ:

Երկրորդը իր բրածին պատասխանատու է ինք միևնալ: Ան կը զգայ լուսեայն որ իր ընկերական միջավայրը դէմ է ոճիրի, որ իր անցեալը՝ դռնէ մօտաւոր՝ չունի ոչ մէկ աւանդութիւն այդպիսի գործ մը քաջալերող, որ իր թուները զինք պիտի չգտնէ:

Յուրդը իր մանուկ հասակէն սողորուած է աւանդութիւններով որոնք ոճիրը իւր քաջագործութիւն կը դուռատեն, յիշատակներով որոնք արիւնի հեշտութիւնը միշտ ոգևորուած կը պահեն իր մէջ: Իր նախնիքներէն և ժամանակակիցներէն եկող այդ աւանդութիւններն ու յիշատակները կը թեթեւեն, գրեթէ կ'ոչնչացնեն պատասխանատուութեան զգացումը:

Եւրոպացիին մէջ այդ բանը չի պատահիր:

Բանակներու մէջ ալ միևնոյն գէշ երևոյթը կը նշմարուի, և աւելի յայտնի ու խոր գիծերով: Զինուորը կը սպաննէ, կ'աւերէ, կը փնտէ, ու խիղճ չընէր. որովհետեւ այս տխուր գործերուն մէջ ինք բացառութիւն մը չէ. ամէն զինուոր իրեն պէս կ'ընէ, իրեն պէս բրած է: Անցեալէն մնացած ամէն աւանդութիւն ու յիշատակ, ներկային մէջ ամէն ձգտում ու համոզում կ'արդարացնեն զինքը, իւր քաջ կռուող, աւերող, վատող կը դուռատեն ու կը վարձատրեն ալ: Այսպիսի հանդամանքներու մէջ, բնականօրէն ան իր գործերուն համար պատասխանատու չէ:

Մեքենան որ ինչ-ինչ ազդակներու մղումովը կը շարժի և գործեր յատաժ կը բերէ, պատասխանատու է իր շարժումներուն ու գործերուն համար:

— Այսպէս անցած ատենին, պէտք է աչք ձգել նաև ուրիշ երևոյթի մը վրայ: Աւանդութիւնները միևնոյն ուժգնութեամբ չէ որ կը յայտնուին համայնքին բոլոր անդամներուն մէջ առհասարակ: Կան նախանձալոյցները, կան անտարբերները: Ասիկա խառնուածքի և ժառանգականութեան ինդիք է թերեւս ու մեզ չի հետաքրքրեր: Ինչ որ ուշագրաւ է, բնդհանրապէս յետամնաց ժողովուրդի մը պետերը կամ առաջնորդները սովորական մարդերէ աւելի աւանդապաշտ են:

Աւանդութիւնները, գիտենք արդէն, կուգան անցած անբայտ մեռելներէ որոնց հաշիւ տալու բեռին տակ կը զգան իրենք զիրեն մեծաւորները: Ասոնք, բնդունարանը և գործադրողը հինքու կրօնական, քաղաքական, բարոյական և ուրիշ բմբռնումներուն, հարկադրուած են դանտք իրենց մէջ զգալ և արտայայտել ուժգնօրէն:

Հետզհետէ բնդհանրանալու վրայ է բմբռնում մը որ՝ պատմական իրողութիւններու ճշգրիտ գննութենէն բխած՝ կը պատուիրէ մեծաւորներէ չապանել նորութիւններու դնահատութիւնը, փոփոխութիւններու իրականացումը աւանդութեան գեանին վրայ: Շատեր նիւթական չահարու տեսակէտով կը բացատրեն անոնց հոգեկան այս վիճակը, ինչ որ միակողմանի է: Պէտք է միշտ նկատել ունենալ որ անոնք անցած, ապրող ու գալիք սերունդներու ազդեցութեան կը հպատակին ուղղակի: Իրենց մէջ հաւաքական պատասխանատուութեան զգացումը բռնած է անհատականին տեղը, համայնքին կամքը անձնականին տեղը: (Պատմութեան մէջ շատ հեղ տեսնուած են բարեհաւորութիւն մեծաւորներ, ազնուական ու նոյն իսկ արքայական բնատնիքներէ: Այս մեր բաժը չի հերքեր, իւր բացառիկ երևոյթ որ կը տեսնուի բնդհանրապէս պատմութեան այն պահերուն ուր վերին դասակարգը հասարակ դասակարգէն շատ բարձր է զարգացումով):

Հայ կաթողիկոս մը եկեղեցական բարենորոգութեան մը նախաձեռնելու համար, նախ ստիպուած է ինքն իր զէմ-յաղթանակ մը տանիլ, ինքզինքը ձերբադատելով կաշկանդումէն հին աւանդութիւններու որոնք այնքան ներդոյժ ազդեցութեամբ կուտակուած են իր մէջ: Երբ ան կը յաջողի այդ բանը ընել, իր մէջ ենթադրել կու տայ բարոյական կորույթի և անհատական պատասխանատուութեան մեծ չափ մը:

×

Բ. — IV գլուխի առաջին հատուածը սա պէս եզրակացուցած էինք. — Համայնքները քանի քաղաքակրթութիւն, այնքան անհատը կը սկսի ինքզինքը ձերբադատել հաւաքական կեանքի պարտադիր պահանջներէն, պապերու ազդեցութեանէն, աւանդութիւններու հեղինակութեանէն: Ու քիչ վերը տեսանք որ թէ անհատական և թէ հասարակական կեանքի մէջ գիտակցութեան և ազատութեան աճումը պատասխանատուութեան զգացումի աճում բնակ է: Աւանդապաշտ համայնքին մէջ յայտնուող ամէն գործի համար միակ պատասխանատու մը կայ. — Համայնքը իր անցեալ ու ներկայ կեանքովը: Քաղաքակրթութեան մէջ յայտնուող ամէն գործ իր առանձին պատասխանատուն ունի. — անհատական գիտակից կամքը: Ուրեմն հասարակութիւնը ունի այնքան պատասխանատու անհատ, որքան ունի գիտակից ու ազատ մարդ:

Արդի ամէնէն քաղաքակրթութեան հասարակութիւնն անգամ աւանդութիւններու և հաւաքական անորամբան պահանջներու գերի է որոշ չափով: Եւ հետեւաբար զայն բազկացնող անհատները որոշ չափով անպատասխանատու են իրենց գործերուն:

Եւ ըստ Կ. Բիշարի «ամոնք են ամէնէն զօրաւոր ընկերութիւնները որոնք ամենէն ազատ ասպարէզը կու տան գիտակից անհատականութեան փթիթումին»: Գիտակից, հետեւաբար նաեւ պատասխանատու, պիտի աւելցնենք մենք:

Այս բնիկ յետոյ, արդէն կը նշմարուի աղերսը որ կայ պատասխանատուութեան զգացումին և անտեսութեան գաղափարին միջև: Գիտակից պատասխանատուութիւնը լայն տեղ գտնելով ընկերութեան ծոցը, զայն «զօրաւոր» կ'ընէ:

Բայց խնդիրը ներկայացնենք աւելի պարզութեամբ:

Աւանդապաշտը, ըլլայ անհատ կամ համայնք, պատասխանատու չէ իր բրածին, երբ անցիտակցաբար կը հետեւի և կը նմանի իր պապերուն: Ան իր մարմնական ու հոգեկան կարողութիւնները ամբողջապէս կու տայ մեռելներէ մնացած յիշատակներու պահպանումին: Գծուած ու չափուած ճամբան պատրաստ է արդէն, ուրկէ պիտի անցնի իր կեանքի հոսանքը: Նոր բանի պէտք չունի, խորհելու, հնարելու և վնասելու տաժանքին չենթարկի ինքզինքը: Այսպէս, անպատասխանատու գործունէութիւնը սիրելով, ան իր կարողութիւնները կը պահէ անմշակ, անպտուղ, վայրի: — Ուժերու յայտնի սպառում:

Քուրդը ամէն անգամ որ կը կատարէ անպատասխանատու գործ մը, ամէն անգամ որ կը թալանէ, օրինակ, հետեւելով իր ցեղի աւանդական սովորութեան, իր մէջ կ'ուժովցնէ ընազդականութիւնը, իր մէջ կը սպաննէ զուտ մարդկային դատողութիւնը՝ անասնական յոռի բզ-գացումներուն թափ տալով: — Բարոյական ուժերու վատնում:

Հակառակ կողմէն դիտենք խնդիրը: Առնենք անհատ մը որ իր մտաւոր ու ֆիզիքական կարողութիւնները հաշիւով գործածել գիտէ, անօգուտ և աւելորդ ոչ մէկ շարժում կ'ընէ, իր մէջ տեղ չի տար փուճ զգացումներու և բմբռնումներու, իր միտքը գիտական ապացույցուած ճշմարտութիւններու միայն տրամադրելի կ'ընէ. — այսպիսի անհատ մը, չստ համկնայի է, իր ուժերը կը անտեսէ, և իր ներքին ու արտաքին բոլոր շարժումներ

բուն որովհետեւ գիտակից է, է նաեւ անձնապէս պատասխանատու :

Ու քաղաքակիրթ հասարակութիւններու անհատները ընդհանրապէս այսպէս են :

Յիմար մը իր ոճիւրին պատասխանատու է, և օրէնսգէտներն ալ զայն դարմանատուն կը դրկեն, ո՛չ թէ կախաղան : Տգէտի մը մեծ յանցանքները այնքան չենք պախարակեր, որքան զարգացածի մը փոքր թերութիւնները կը մեղադրենք : Որովհետեւ, կը խորհինք, վերջինը աւելի գիտակցօրէն պատասխանատու է ըրածին : Յիմարն ու ազէտը կը գործեն իրենց կամքէն անկախ ազդակներու զրդումովը, գերիի պէս : Զարգացածին մէջ կը պահանջենք որ այդ ազդակները բանականութեան հրպատակին : Որովհետեւ, երբ անհատը ունի պատասխանատուութեան անկախ զգացում, կ'ուզենք որ ունենայ նաեւ խորշում հոգեբանական գերութենէ : Իր մէջ ատենցմէ մէկուն աճումը պէտք է միւսին աճումը պատճառէ :

Յիմարութենէ և ազգիտութենէ մինչեւ բարձր զարգացում գիտակից պատասխանատուութիւնը կ'ընդլայնէ իր պարունակը անհամեմատօրէն . — Ուժերու յաւելում : Յետամնաց համայնքներէ դէպի քաղաքակիրթ անցած ատեննիս ալ կը նշմարենք նոյն բանը : Ուրեմն, քաղաքակիրթութիւնը իր ատօնական համեմատութեամբ՝ կ'ենթադրէ անհատական ազատութեան, գիտակցութեան հետեւաբար նաեւ պատասխանատուութեան ձոխացում, այսինքն՝ կաբողութիւններու բարուք անտեսութիւն :

Այսօր անգլիացի անհատը՝ աւանդական կաշկանդումներէ զերծ որոշ չափով, գիտակից ու պատասխանատու իր անձին, գիտէ նախաձեռնել նոյնիսկ ամենէն դժուար գործերուն, իր ուժերուն ազատ կիրարկութեամբ : Մինչդեռ թուրք գիւղացին որ իր պապիւրէն յանձնարարութեամբ ուղեղիմէն անգիտակցաբար կը քալէ, առանց նորութեան

հետամտելու, առանց լաւագոյնը ու բարին փնտռող ճիշդերու և հետեւաբար առանց պատասխանատուութեան զգացումի, իր բարոյական ոյժերը մեծ մասով կ'ընէ անգործ և անդամալոյծ :

Աւանդութեան մը պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ անոր վրայ որ զայն առաջին անգամ կը հնարէ, և անոր վրայ որ զայն գիտակցաբար կ'ընդունի. ո՛չ անոնց վրայ որ անոր կ'ենթարկուին ու կը հետեւին անգիտակցաբար, ոչխարի պէս : Այս վերջինները ազատութիւն չունին : Ու թուրք գիւղացին և ընդհանրապէս գիւղական համայնքները այսպէս են :

Եւրակացութիւն . — Պատասխանատուութեան զգացումը քաղաքակիրթութեան հետ զուգընթացաբար կ'աճի հասարակութիւններուն մէջ, և հետզհետէ կը դադրի հաւաքական ըլլալէ ու կ'ըլլայ հեղհեղէ անհատական :

Եւ յետոյ, պատասխանատուութեան անհատականացումը ֆիզիքական ու մանուանդ մտաւոր ուժերու մէջ կը մտցնէ խելացի և արդիւնաւոր անտեսութիւն :

×

Գ. — Ժամանակակից հասարակութիւնները ընդհանրապէս փոխանցումի պահն է որ կ'ապրին : Տիրող բնկերային քարացած բարոնումներն ու կարգերը քիչ-քիչ տարակույսի տակ կը ձգուին : Գիտական ճշմարտութիւնները ատօնականաբար կը թափանցեն ամեն բանի մէջ և ամեն գլուխէ ներս : Դժգոհները կը շատնան : Հին կեանքի հետքերը ճիգեր կ'ընեն կանգուն ու կենդանի մնալու : Մարդկային կամքը զրուած է ապշեցուցիչ պահանջի մը տակ . — կամ հետեւի կոշտ սխալներուն որոնցմով արդի բնկերութիւնները կը վարուին, կամ ժխտելի դանոնք բաց անկեղծութեամբ ու դրուելի ցաւազին հակասութեան մը մէջ : Որովհետեւ ժխտելով, մարդ չաղատիր սուտերու և սխալներու այս աշխարհին մէջ ապրելէ : Ան կրնայ չ'աղատի

մտածել, բայց քիչ անգամ կը յաջողի չիտակը գործել, և յաճախ ստիպուած կը հստատակի իր միջավայրի յիմարութիւններուն՝ բողոքելով, բայց քշուելով հոսանքին հետ։ Ատելութեամբ, զայրոյթով ու ցաւով լեցուն, դժգոհ, կ'երազէ լաւագոյն աշխարհ մը նոր ու տրամաբանական կարգերով, բայց իրականութիւնը իր երազին թշնամի է։

Կիւյս կ'ըսէ. «Ու՛ր որ իր գործը չի պատշաճեցներ իր ամէնէն բարձր մտածումին, ինք իր հետ պայքարի մէջ է, ներքնապէս բաժանուած»։ Արդի յառաջացած ընկերութիւններու մէջ այս տխուր երեւոյթն է որ կը տիրէ. — գործի և մտածումի բիրտ անհամաձայնութիւնը։

Ուրիշ նշանաւոր հեղինակ մը (Max Nordau, Les mensonges conventionnels de notre Civilisation) խոշոր հատոր մը գրած է, ասպացուցանելու համար այս պարզ բանը, հասկցնելու համար որ նորերը տարրեր կը մտածեն, տարրեր կ'ապրին։ Իրենց ներքին մարդը անհաշտօրէն հակոտնեայ է իրենց արտաքին մարդուն հետ։ Եւ այս ներքինի և արտաքինի, մտածումի և գործի հակասութենէն ուղղակի ծնած է նոր սերունդին տառապանքը. — դժգոհութիւն, յուսահատութիւն, յուսահատութիւն, սկիստութիւն։

Այս շատ ճիշտ է։ Ու ճիշտ է նաև որ տառապանքը կենսական կորովի սպառում մըն ալ կը պատճառէ. պարագայ մը որ վերլուծելու առիթը պիտի ունենանք դեռ։

Հոս կ'ուզենք մատնանիշ ընել միայն որ արդի սերունդը վարակող դժգոհութիւնը, յուսահատութիւնը, յուսահատութիւնը, ներքին ցաւազին պառակտումները ուրիշ պատճառ մըն ալ ունին. — քաղաքակրթութեան այն ձգտումը՝ որ անհատներուն կ'ուզէ տալ ինքնուրոյն դատողութիւն, սեփական կամք, անկախ գիտակցութիւն. որ կ'ուզէ զանոնք ձեռքագրեւ աւելորդապէս աւանդական

րեւադրութիւններէ և բնագոյական նմանողութենէ. որ՝ մէկ խօսքով՝ կ'ուզէ զանոնք առանձնացնել։

Ինչպէս այս գլուխի առաջին հատուածին մէջ բացատրեցինք, քաղաքակրթապէս ստորին համայնքներու մէջ, օրինակ՝ քուրդ աշիրէթներու մէջ, անհատը իր գործերուն պատասխանատուութիւնը կը բաժնէ իր ազգակիցներու հետ, իր գաւառակիցներուն հետ։ Իսկ քաղաքակրթութիւնը այդ բանին դէմ է. — այսօր զարգացած անհատը միեւակ է, իր գործերուն առանձնապէս պատասխանատու։ Այս միեւակութիւնը զինքը կը ձգէ շուարումի մը մէջ որ երբեմն հիւսնադազին համեմատութիւններ կ'առնէ։ Սն կը զգայ որ հաւաքական ձգտումներն ու աւանդութիւնները այլեւ զինքը չեն գոհացներ ու իր ետին դօրաւոր յենարան մը չեն ու ինք անոնց վրայ կրթնիլ չի կրնար։

Երեւակայեցէք ընտանիք մը — հայրը առատօրէն կը վատտի և զաւակը՝ առանց վաղուան հոգը ունենալով՝ կ'ուսէ և կը զուարճանայ և չի քաշուիր ոչ մէկ չարութենէ, որովհետեւ «հայրկիր» զինքը կը պաշտպանէ միշտ։ Յանկարծ այս վերջինը կը մեռնի, ազան կը մնայ բացը, ճնշուած նիւթական հոգերու տակ, լրջացած տունը կերակրելու պատասխանատուութեամբ, աւելի գիտակից իր անձին, բայց նաև աւելի տառապալից, աւելի վարանոտ, աւելի դժգոհ։

Միեւակութեան չարչարանքն է աս։ Պատասխանատուութեան ամէն զգացում առանձնապէս կրկնու տակաւն նոր վարժուող անհատներու մէջ կը յայտնուի ան, ու կը յիշեցնէ այն տաժանագին յոգնութիւններն ու ձանձրոյթները որ պզտիկները կ'ունենան անցնելով փողոցի անպատասխանատու կեանքէն դպրոցի համեմատաբար պատասխանատու կեանքին։

Միեւակութեան չարչարանքը՝ ուժերու անտեսութեան

սեռակէտէն՝ քիչ նշանակելի է : Ան դրուած է ճիշտ մէջ-
տեղը հաւաքական բնազդականութեան և անհատական
բարձր բանականութեան : Մարդ առաջին գիտիմէն հան-
ուելով երբ կը անկուի երկրորդին վրայ՝ կը պատահի այն ,
ինչ որ գէշ հոգէ մը լաւ հոգի մէջ փոխադրուած տուն-
կերուն կը պատահի : Ան քիչ մը նուազումներ ցոյց կու-
տայ , քիչ մը իր առուգութիւնը կորսնցնէ : Բայց այս ար-
կարութիւնը չափ չի տեսեր : Ան չուտով իր երակներուն
մէջ կը զգայ մուտքը նոր ոգեւորութեան՝ աւելի բարձր
աստիճանով , —նոր աւելին կենսունակ թարմ ու մաքուր :

Ամբոխային պատրանքներու և յիմարութիւններու
հետ չերթալ , և զանոնք մասնանի ընել՝ չարչարող բան է ,
մարդը մինակ կը թողու : Թէեւ այդ բանին մէջ կայ նաեւ
քաջութիւն , ֆիզիքական կամ մտաւորական սեփերու
յորդութիւն :

Փոխանցումի գիծին վրայ մարտիրոսներ կան , տա-
ռապանքի բայց նաեւ արիութեան ներկայացուցիչներ :
Տառապանքը կենսական ուժերու մէջ քիչ մը նուազում ,
իսկ արիութիւնը յորդ առատութիւն մը կ'ենթադրէ :

Այս ըսելէ վերջ գիւրին է հետեւցնել որ՝ հաւաքա-
կան գոյութեան պայմաններուն չենթարկուող անհատնե-
րու մէջ , զարգացած ու մինակ , կայ սեփերու և՛ յաւե-
լում և՛ նուազում : Բայց մանաւանդ յաւելում քան
նուազում :

VIII.

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՏԱՌԱՊԱՆՔԸ ՈՒԺԵՐՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԷՆ

Ա. — Յաւերու մազին խօսած ատեննիւ , մենք բա-
րոյականը ֆիզիքականէն պիտի չղատենք : Մեր նկա-
տողութիւնները պիտի վերաբերին երկուքին ալ : Եւ ար-
դէն անոնք էութեամբ իրարմէ տարբեր բաներ չեն ,
միեւնոյն ախտանիշները ունին , ու միեւնոյն դարմանումը
կը գործածուի երկուքին համար ալ : (Ռիպօ, La psy^ohco-
gie des sentiments , մանաւանդ 46-48 էջերը :)

Ռիպօյի սահմանումով՝ «զգացող էակը , մարդ թէ
անասուն , խուրձ մըն է հոգեկան կամ ֆիզիքական պէտ-
քերու , ախտաբանութեան , ձգտումներու : Ամէն ինչ որ զա-
նոնք կը խափանէ կամ կը ջնջէ , ցաւ առաջկը բերէ : Ֆի-
զիքական ցաւը գործարանաւորութեան կոյր ու անգիտա-
կից հակազդեցութիւնն է ընդդէմ ամէն վնասակար ազ-
դեցութեան : Տխրութիւնը գիտակից հակազդեցութիւնն է
ընդդէմ հոգեկան կեանքի ամէն նուազումի» : (Նոյն
հատորը , էջ 48 :)

Պէտք է հարցնել ուրեմն . — ուսկից կու գան այն գէշ
ազդեցութիւնները , որոնք մերթ կը խափանեն ու մերթ
կը ջնջեն կեանքը բաղկացնող պէտքերը , ախտաբաններ ,
ձգտումները , և որոնց հակազդելու կը մղուի հոգեկան
կամ ֆիզիքական կազմը :

Զուտ մարդկային տառապանքը նկատի ունենալով ,
այս հարցումին կը պատասխանենք . — Այդ գէշ ազդեցու-
թիւնները առաջ կու գան ընդհանրապէս ընկերային կեան-
քի գէշ յօրինումութենէն :

Շօփէնհաուէրի յոռետեսութեան հիմը եթէ ուզէինք
երկու բառերով պարզել՝ պիտի ըսէինք :

Կամքը կ'ուզէ ու պէտքը կը ծնի, աշխարհ կը զլանայ ու վիճար կը ծնի:

Աշխարհ կը զլանայ... Բայց ո՞րն է այդ զլացող աշխարհը: Անգործ նիւթը, որուն վրայ կ'աշխատին մարդկային միտքն ու մարմինը: Բուսային, անասնական, աշխարհագրական միջավայրը, ուր իրենց գոյութիւնը ապահովելու համար կատաղի ճիգեր կ'ընեն ժողովուրդները:

Այո՛, անշուշտ, հողը՝ եթէ տաժանագին աշխատութիւններով չմշակուէր, կրնար իր վրայ քաղող մարդ էակները սովամահ ընել, կամ անոնց ճակատագիրը կրնար բոլորովին ուրիշ ընել: Կենդանիները և ընդհանրապէս բոլոր բոյսերը անոնց ծառայելէ կամ սնունդ ըլլալէ առաջ յոգնեցուցիչ խնամքներու կը կարօտին: Մարդկային բարդ պէտքերուն ու ախորժակներուն բնութիւնը դիւրութեամբ գոհացում չի տար, ստեղծագործող ճիգեր են հարկաւոր: Ատկէց զատ, ան չարատանջ դժուարութիւններ ու քանդիչ քմահաճոյքներ ունի, որոնց պիտի դիմադրաւ աշխատող ու քրտնոգ մարդը, տառապելով բայց յաղթելով:

Բայց եթէ մարդկային տառապանքին պատճառը անբան բնութիւնն է միայն, այն ատեն ինչո՞ւ անասունները մեզմէ աւելի դժբաղդ չեն, ուսմիկ գեղջուկը աւելի խորութեամբ չունի ցաւերու զգացումը, վայրենի մարդը կ'ապրի անհոգ ու անտարբեր: Չէ՞, անոնք ալ մեզի պէս միւսնոյն երկրագունդին վրայ կ'ապրին, ենթակայ նոյն վտանգներուն ու նոյն գրկանքներուն: Չէ՞, անոնց հանդէպ բնութիւնը՝ որ մայր կը կոչուի՝ աւելի անողորմ է յաճախ, աւելի բիրտ ու սպառնական:

Մարդկային ցաւերը միայն նկատի ունենալով, զլացող աշխարհը մենք կը թարգմանենք՝ հակամարտ կիրքերով ընկերական միջավայր: Հոս է որ բանաւոր էակը կը տառապի, վասն զի կը բաղձայ ու չի հասնիր, վասն զի իր բաղձանքը ուրիշի մը վնասովը կ'իրագործուի գրեթէ միշտ:

Եւ այս պարզէս է՝ ո՛չ թէ որովհետեւ մեր երկրագունդը տառապողներու անթիւ բաղմութիւնը մտաւորապէս ու մարմնապէս երջանկացնելու համար անբաւական է, այլ որովհետեւ ընկերային կարգերուն մէջ չկան կանոնաւորութիւն ու հաշիւ:

— Երկար ատեն կ'ընէ արդէն, տառապանքը մարդկութեան մէջ նկատուած է հաճոյքէն աւելի ընդհանուր ու սատոյիկ ու խոր: Հնդիկները անոր վրայ հիմնեցին պուտոսայականութիւնը, տառապանքի կրօնքը: Շօփէնհաւէր զայն խարխալ ըրաւ իր յոռետես փիլիսոփայութեան: Ան այսպէս ըսաւ. —

Ամէն ինչ որ կը խաղանէ կամքը, ցաւ կը կոչենք: Ամէն ճիգ կ'ըլլայ պէտքի մը համար: Այդ պէտքը երբ չի գոհացուիր, ցաւ առաջ կուգայ, երբ կը գոհացուի, այդ գոհացումը չկրնալով տեսիլ, առաջ կուգայ նոր պէտք մի և նոր ցաւ մը: Կամենալը էապէս տառապիլ է: Եւ որովհետեւ ապրիլը կամենալ է, ամբողջ կեանքը էապէս վիշտ է: Որքան էակը բարձր է, այնքան կը տառապի: Կեանքը մշտական որսորդութիւն մըն է, ուր մերթ որսորդ, մերթ որս, էակները կը կուռլոտին սոսկալի curéeի մը պատահներուն համար: Ան այսպէս կ'ամփոփուի — Կամենալ առանց պատճառի, միշտ տառապիլ, միշտ պայքարիլ, յետոյ մեռնիլ, և այսպէս դարելով...

×

Բ. — Որքան էակը բարձր է, այնքան կը տառապի: Մարդը անասունէն աւելի մեծ համեմատութեամբ ենթակայ է ցաւերու: Ռամիկ հոգիի մը մէջ բարոյական խիթերը այնքան քիչ են, որքան շատ են անոնք զարգացած գլուխի մը մէջ: «Իսկական մարմնքը, կ'ըսէ Կիւյօ, իր նրբութիւններով, իր ցաւագին խղճահարութիւններով, իր ներքին տուայտանքներով, կը զարնէ էակները իրենց զարգացումին ուղիղ համեմատութեամբ և ոչ թէ խոտոր:

(Ռիսո, La Psychologie des Sentiments, մանաւանդ 46-48 էջերը) :

Զարգացումը աւելի սաստիկ կ'ընէ մեր մէջ ցաւերու զգացութիւնը : Մեր միտքը իր մատաղութեանը մէջ՝ չի կրնար ըմբռնել այն հակասութիւնը որ կայ վայելողին ու զրկողին, ճշտողին ու ճնշողին, նոյն իսկ գիտցողին ու չգիտցողին միջեւ : Ան չի կրնար անդրադառնալ ընկերային կարգերու բիրտ անիրաւութիւններուն, ու չունի փորձառութիւնը անհաւատարմութիւնը ու դաժան գէնքերով այն կռիւին որ ժողովուրդները իրարու դէմ և իրենց մէջ կը մղեն : Եւ այս մանկական երջանկութիւնը կը չլինէ : Կր մեծանաք, կը զարգանաք, և աշխարհ կը սկսնայ : Կր տեսնենք ամէն կողմ տառապանքը որ իր ահաւոր ժանիքներով կը փորէ մարդուն էութիւնը :

Ոչ միայն մանուկէն մինչև զարգացումով չափահասը, այլ և գիւղերէն մինչև մեծ քաղաքները երեւոյթը նոյնն է. — տառապանքի յառաջատուական աճում : Գիւղացի համայնքը՝ միտքով աւելի խոնարհ, աւանդական հեշտ կեանքի մը թմրութեան մէջ, կ'ապրի միամիտ այն չարիքին որ ընկերային ներհակութիւններէն կ'ելլէ : Քաղաքացին իր ուժերէն մեծ չափ մը կը յատկացնէ աւելորդութիւններու, և հարկադրուած է կռուիլ նուրբ խորամանկութեամբ ու գաղտնի կամ օրինականացած վատնութեամբ իր գոյութիւնը տանելի ընելու համար : Բաներ որ իր հոգեկան ու ֆիզիքական ցաւերը կը բազմապատկեն :

Տեղն է կը կարծեմ անմիջապէս բռնի որ համայնքները իրենց կենսական կորովը կը սպառեն աւելի իրար գգնով, քան թէ բնութեան դէմ կռուելով : Գիւղացիներու և քաղաքացիներու բաղդատութիւնը այս մասին մեզի կու տայ զօրաւոր փաստ մը : Վիճակագրական իրողութիւններ չունիմ աչքիս առջև, բայց շատ յայտնի բան է որ քաղաքներու մէջ ֆիզիքական ու բարոյական տառա-

պանքը՝ աւելի մեծ աւերներ կը գործէ, քան ինչ որ չի գործեր գիւղերու մէջ : Այս սպառիչ երեւոյթը, իրաւ է, մէկէ աւելի պատճառներ ունի, բայց ապահովաբար գլխաւորներէն մէկը ան է որ գիւղացիները ընդհանրապէս բնութեան հետ գործ ունին, կ'աշխատին ու կ'աւատեն : Իրենց գործերը իրար չեն չեղոքացներ, իրար չեն փճացներ : Մինչդեռ, քաղաքացիները բնութեան հետ գրեթէ գործ չունին, և արտադրելէ աւելի կը սպառեն : Անոնք արտագրութիւնները իրարու բերնէ խլել կը ճգնին, և իրար կը հառցեն, իրար կ'ուտեն :

Առաջիկաները կ'արտադրեն, այսինքն կը ծնին, երկրորդները կը սպառեն, այսինքն կը սպաննեն :

Այս բռնի յետոյ, անցինք բուն խնդրին :

Քաղաքակրթութեան յառաջացումը տառապանքներու և տառապողներու շրջանակը կ'ընդլայնէ : Բարոյական վիշտը կը սատականայ և կը խորանայ գիտակցութեան աճումին հետ :

Ֆիզիքական կամ հոգեկան պէտքերու, ախորժակների, ձգտումների խափանումէն կամ ջնջումէն է որ վիշտը կ'առաջագայի : Իսկ մենք բախնք որ քաղաքակրթութեան խոնարհ աստիճաններուն վրայ ալ կան այդ խափանումները և ջնջումները, բայց համապատասխան խոր տառապանքները կը բացակային հոն :

Ինչո՞ւ ուրեմն, քաղաքակրթ մարդը շատ կը տառապի :

Վասնզի նախ, զգացող էակը ստորին մակարդակներէ դէպք բարձր գիտակցութիւն յառաջանալով, իր մէջ կը ճոխանան թէ՛ ֆիզիքական և թէ՛ հոգեկան պէտքերը, ախորժակները, ձգտումները : Ու երբ այս վերջիններու գումարը մեծ է, հաւանական արգելքներու գումարն ալ մեծ է :

Զգացումներու զարգացումը, գրեթէ պարզ մը, զգա-

ցումներու ճոխացում բնկ է : Իսկ ամէն բաւարարապէս ուժգին զգացում արտայայտուելու կը ձգտի անպատճառ , և այդ ձգտումը ճիգերով միայն կ'ըլլայ : Ընդերք արդէն ցաւազին են յաճախ , ու նաեւ մորմոքալի , երբ կ'անցնին սողարդիւն , երբ իրենց նպատակին չ'առած կը վիժին : Ու այսպէս , որքան ճոխ են զգացումները , այնչափ շատ են ցաւազին ճիգերը , այնչափ շատ են տխրասիրտ վիժումները :

Քաղաքակիրթ մարդը շատ կը տառապի , որովհետեւ իր մէջ շատ են պէտքերը , զգացումները , հոգեկան ու մարմնական պահանջները , որոնց անհրաժեշտ է գոհացում տալ , և որոնք անմենքն ալ տաժանագին դժուարութիւններով միայն կ'իրագործուին ու խոչոր արգելքներ ունին իրենց առջեւ խափանարար : Ով որ քիչով կը գոհանայ , քիչ ցաւ կ'ունենայ :

Երկրորդ , քանի մարդիկ քաղաքակիրթութիւն , այնքան կ'ընդլայնեն իրենց յարաբերութիւններու շրջանակը : Այսօրուան քաղաքակիրթ մարդը իր հեռագիտներուն , հեռաձայններուն , լրագիրներուն , չոգիի և ելեկտրականութեան մեծ կիրարկումներուն չնորձիւ ամբողջ աշխարհը կը ճանչնայ և անոր բոլոր յուզումները կը զգայ իր մէջ : Արդի միջազգային գաղտնիարներն ալ մեծ թափով կը դրդեն զինքը ունկնդիր ըլլալ բովանդակ մարդկութեան սրտի բարախումներուն :

Հիները այդպէս չէին . վայրենին ու մանուկը և մութը ինկած գեղջուկը այդպէս չեն : Անոնք իրենց ետի կամ ցեղի կամ հողարածնի նեղ անկիւնէն հաղիւ երբեմն դուրս կրնան ելլել :

Քաղաքակիրթ մարդու տառապանքին աճումը քիչ մըն ալ կը բացատրուի ուրեմն իր յարաբերութիւններուն ընդլայնումով : Որովհետեւ ժամանակակից բնկերային կարգերը այնքան գէշ են յօրինուածութեամբ որ , ամբողջ

աշխարհ կը տառապի , և անհատը իր յարաբերութիւններու շրջանակը լայնցնելով իր ցաւերու շարժառիթները կը շառցնէ : «Ուզեցի , կ'ըսէ Սիւլլի Բրիւսոմ , սիրել ամէնքը և ահա դժբաղդ եմ , վասնզի տանջանքներուս պատճառները բազմացուցի» :

Երրորդ , անասունէն ու վայրենիէն մինչեւ քաղաքակիրթ մարդը երեւակայելու և դատելու կարողութիւնները կը ճոխանան , կը զօրանան : Ծիծեռնակ մը իր բոյնին աւերումը չողորար մեծ ցաւով , ինչպէս մարդը իր տունին հրդեհումը կու լայ յուսահատօրէն , որովհետեւ առաջինը չի կրնար երեւակայել կամ հետեցնել այն դժուարութիւնները , արգելքները , յոգնութիւնները որոնց ստիպուած է զիմադրաւել նոր բոյն մը շինելու համար :

Այսպէս , վիշտը կապուած է կէս մըն ալ մտաւոր վիճակներու զարգացումին : «Յայտնի է թէ , կ'ըսէ Ռիպօ , վառ ու չինարար երեւակայութեամբ օժտուած մարդը աւելի սաստկօրէն կը զգայ վիշտը : Մինչդեռ , ուրիշ մը՝ ցուրտ ու աղքատ երեւակայութեամբ՝ կը մնայ անհոգ , իր դժբաղդութեան մէջ տեսնելով գրեթէ լոկ ներկան , արդին , այսինքն քիչ բան . — միտք բերուած վշտերու գումարը համեմատական է միտք բերուած պատկերներու գումարին» (Յիշուած հատորը , էջ 44-45) :

Չորրորդ , զարգացած մարդը աւելի լաւ կը թափանցէ իր ցաւերու պատճառներուն , աւելի ուղիղ տեսողութիւն ունի , քան տգէտը : Բժշկական լայն ծանօթութիւններու չնորձիւ , քաղաքակիրթը գիտէ թէ գործարանային այսինչ հիւանդութիւնը ո՞րչափ վտանգաւոր է և ի՞նչ բանէ առաջ կու գայ , ինչպէս կ'երեւակայէ թէ որքան ցաւազին ճիգեր ու գործողութիւններ են հարկաւոր դայն բուժելու համար : Մինչդեռ անքաղաքակիրթը յաճախ նոյնիսկ չի գիտեր թէ իր ներսը ախտեր կան մահացու , ինչպէս մանուկը չի գիտեր որ տառամբայային խանգարումն է իր տրկարութեան պատճառը :

Տառապանքը, աւելի պարզօրէն, զգացում մըն է որուն պատճառին գրեթէ միշտ անգլոսակից կամ կէս-գլոսակից են քաղաքակրթապէս սղքատները, բլլան անհատ թէ համայնք: Անոնք չեն գիտեր միջբոսի վախը որ մեր մէջ սուր ցաւ մըն է շատ հեղ: Տնտեսական դժբաղդութիւնները կը նկատեն հետեւանք իրենց պաշտամունքներու մէջ թերացումին, ու չեն խորհիր բնաւ իրենց կոշտ աւանդապաշտութեան մասին: Զգիւնալ տառապանք առաջացնող պատճառը, կամ արդէն իսկ եղած տառապանքի մը պատճառը սխալ տեղականացնել (localiser), ահա անոնց մթին երջանկութիւնը, զոր չի կրնար ունենալ քաղաքակիրթը:

Ամիտիւնով մեր մտածումները. — քաղաքակիրթ մարդուն մէջ տառապանքի աճումը վերագրելի է այլազան ուներոյժ բաղձանքներու և ընկերական զգացումներու ճախացումին, որոնք միշտ չեն կրնար գոհացուիլ ու շատ հեղ կը վրժին: Վերագրելի է նաև հետզհետէ իր մէջ ընդլայնուող խեղճատութեան որ ցաւաւորութիւնները տեղն ու տեղը կը ճանչայ:

×

Գ. — Տառապանքը, ինչպէս ամէն անախորժ զգայութիւն, իր ոյժերը սպառող երեւոյթ, շատ հասկնալի է: Բնախօսապէս փորձուած է որ վիշտը կամ սրտնեղութիւնը⁽¹⁾ միշտ կը նուազեցնեն կորովը: Սիրուած բարեկամի մը հետ կարելի է օրերով քալել, առանց սաստիկ յոգնութիւններու: Մինչդեռ ատելի ընկերի մը հետ ժամ մը իսկ ճամբորդել տաժանագին պիտի գար: Անախորժ կերակուր

(1) Մըսկեղութիւնը բարձր մեր մէջ այլաբանական չէ խնայողով: Ան բնախօսական երեւոյթ մը կը բացատրէ: Վիշտը իսկապէս կը ճնշէ սիրտին վրայ, զայն կը նեղցնէ, ու կը գանդաղեցնէ արիւնի շրջանառութիւնը: Բան մը որ մեծապէս կը վնասէ ջղային ու գնդեկային գործունէութեան:

մը կ'ուսնէր շատ դանդաղութեամբ, իսկ անախորժի կերակուրի մը համար մեր ծնօտները եռանդուն գործունէութիւն մը ցոյց կու տան:

Աւելի հասկնալի ըլլալու համար հոս կ'ամփոփենք, քաղելով Ռիպօյի յիշուած գրքէն, բոլոր այն անտանիչները որոնք թէ բարոյական և թէ ֆիզիքական վիշտերու ատեն կը յայտնուին գործարանաւորութեան վրայ:

1. — Վիշտը կ'ազդէ սրտի շարժումներուն վրայ, անոնց արագութիւնը նուազեցնելով ընդհանրապէս: Ծայրայեղ պարագաներու մէջ, այս յամբացումը նոյնիսկ թաղուկի կրնայ յանգիլ: Գիտական աշխատանքներու մէջ անասուններու զանկուղեկը (encéphale) հանուելէ յետոյ նոյն իսկ, տեսնուած է որ վշտագին տալաւորութիւնները յառաջ կը բերեն սրտային կծկումներու նուազում մը: Նըշանաւոր բժիշկ մը, Պիշա, ըսած է. «Կ'ուզէք գիտնալ թէ վիշտ մը կեղծ է, բազկերակը քննեցէք»:

2. — Վիշտին ազդեցութիւնը շնչատութեան վրայ աւելի անկանոն և աւելի անկայուն է. — անոր կշռութիւնը (rythme) կ'ըլլայ տարուն (անորմալ), մերթ արագ, մերթ դանդաղ: Ներշնչումները յաջորդաբար կարճ ու խորունկ կ'ըլլան: Բայց վերջնական հետեւանքը կ'ըլլայ արտաշնչուած բնածխային թթուի նշանակելի նուազում մը, այսինքն այրումներու իրական յամբացում մը: Բարեխառնութիւնը կ'իջնէ. մարդոց և անասուններու վրայ փորձերով ապացուցուած է այս պարագան:

3. — Շատ ծանօթ է մարտդական գործունէութեան վրայ վիշտին ազդեցութիւնը, որ կը յայտնուի դանդաղումով կամ խանգարումներով. — անախորժալի պակասութիւն, արտածորումներու ընդհատում (arrêt des sécrétions), անմարտութիւն, փսխում, փորճարութիւն ևն: Եթէ ան տեւէ, ընդհանուր անդադուութեան վրայ ալ կ'ազդէ, և կը յայտնուի միզահոսումի փոփոխութիւններով, մորթի

և մաղերու մնացուն գունաթափութեամբ : Օրինակները շատ են մեծ վիշտի մը ազդեցութեան տակ քանի մը օրուան մէջ ձերմկած մաղերու , մօրուքներու , յօնքերու :

4. — Շարժիչ պաշտօնները (fonctions motrices) երկւան կը բերեն վիշտը երկու ներհակ եղանակներով . — կրքաւորական ձեւը , շարժումներու նուազում , ընդհատում կամ ամբողջական ջնջում . ենթական կը թուի անէացած : Ներգործական ձեւը , վրդովում , գալարումներ , ջղաձգութիւններ և աղմուկներ : Այս վերջին պարագան կարծես կը հակասէ ընդհանուր բանաձեւին որ վիշտը կը կապէ գործունէութեան նուազումի մը : Ռիպօ կը խորհի որ այս բուռն գրգռումը իրապէս վաճառում մըն է որ չուտով կը զգացուի և վերջնական հետեւանք կ'ունենայ ենթակային ուժասպառութիւնը : Վիրաւորուած անասունը կը ցնցէ իր մարմնի ցաւած մասը , իր թաթը կամ իր գլուխը , իբր թէ ուզէր անկէջ վանել սառապանքը : Բոլոր այս շարժիչ հակազդեցութիւնները , անկանոն ու բուռն , են գործարանաւորութեան պաշտպանութիւն մը որ անօգուտ ու շատ մը պարագաներու մէջ վնասակար է :

Այս ամէնը Ռիպօ կը խտացնէ միակ բանաձեւի մը մէջ . — Վիշտը կապուած է կենսական պաշտօններու նուազումին կամ անկանոնութեան :

Թէ հոգեկան և թէ ֆիզիքական ցաւերը միշտ կը պակսեցնեն ուժերը , յայտնի է նաեւ անկէջ որ հաճոյքները միշտ կ'աւելցնեն զանոնք : Ֆէրէ փորձերով ապացուցած է որ « անորժեկի զգայութիւններուն կ'ընկերանայ կորովի յաւելում մը . մինչդեռ անանորժներուն կ'ընկերանայ կորովի նուազում մը » : (Ռիպօյի յիշուած հատորը , էջ 83 :

Ընդհանուր բանաձեւ . — « Հաճոյքը իբր պայման ունի գործունէութեան աճում մը , վիշտը՝ գործունէութեան նուազում մը :

×

Դ. — Յետեւած այն իրողութեան վրայ , որուն համահաստատականքը ուժի վաճառում է և գիտակցութեան աճումին հետ ուղիղ կը համեմատի , կարելի է հանել ստատիսկ յոռետես եղրակացութիւն մը . —

Քանի մարդիկ մտաւորապէս յառաջվումն , այնքան շատ պիտի տառապին , և հետեւաբար այնքան շատ պիտի վաճառեն իրենց կորովը : Քանի որ մարդուն մէջ բարոյական կարողութիւններու զարգացումին հետ զուգընթացաբար կը յառաջանայ բարոյական (որմէ նաեւ ֆիզիքական) վիշտերու աճումը , ուրեմն , քաղաքակրթութեան կամ մտաւոր կատարելութեան մէկ բարձրագոյն կէտին վրայ մարդիկ ցաւերու սաստկութեան տակ սրբորուած պիտի կորսուէին :

Այսպիսի եղրակացութիւն մը , սակայն , դէմ է տառապանքի մասին մեր տուած բացատրութեան : Քաղաքակրթութեան հետ , ըսինք մենք քիչ վերը , մարդուն մէջ հոգեկան ու ֆիզիքական կեանքի պահանջները կը շատնան ու ստիպողական կը դառնան , պակաս ու սխալ բաներու մասին խելահաստութիւնը կ'աճի , ցաւաւիթ պատճառներու ծանօթութիւնը կ'ընդլայնուի : Իր մէջ զնդկալին ու մտաւոր ճիգերը կը բազմապատկուին , լրացրնելու համար ինչ որ պակաս է , գոհացնելու համար ինչ որ ստիպողական պահանջ է , վանելու համար ինչ որ ցաւեր ու անախորժութիւններ կրնայ պատճառել : Այսպիսի լարուած դրութեան մը մէջ , բնական է , քաղաքակրթ մարդը շատ կը յոգնի , շատ կը տառապի , մանաւանդ որ իր ճիգերը միշտ չեն արդիւնաւորիր , երբեմն ալ կը վիժին : Կը վիժին , վաճառելի ո՛վ որ շատ կը յոգնայ ու շատ կը ձեռնարկէ , շատ կը հանդիպի սրանկէջ անուկնկայներու , որոնցմէ մտաւորապէս ու ֆիզիքապէս ամէնէն անգործ մարդը միայն կրնայ որոշ չափով զերծ մնալ : Իսկ քաղաքակրթ լնկերութիւնները յղացումի

և նախաձեռնութեան մէջ յառաջատուարար կ'ըլլան անդերադանցիկի :

Եթէ այսպէս է իսկապէս , եթէ մէկ կողմէն՝ պէտքերու և ձգտումներու ճոխացումը ու միւս կողմէն՝ պահաս , սխալ , փաստակար և անպէտ բաներու խելահասութիւնը պատճառ են կերպով մը տառապանքի աճումին , այն ատեն քաղաքակիրթ մարդուն տառապանքը պէտք է կոչել գիտակից տառապանք :

Գիտակից տառապանքը չի դադրիր սպառիչ ազդեցութիւն մը ունենայլ : Բայց ան մեղ կը մղէ կեանքի աւելի զխրատար պայմաններ գտնելու . մեր մէջ վառ ու կենդանի կը պահէ ստեղծագործելու հաւատքը , պէտքերու , պակասներու , չարիքներու դաւմանը փնտռել կուտայ մեզի : Եւ ասոնք կը սահմանափակեն տառապանքը , հետեւաբար կը նուազեցնեն նաեւ ուժերու սպառումը , կրկնակի յառաջդիմութիւն . — նախ , դարմաններու՝ աչախքն գիտական նորութիւններու ճոխացում . յետոյ տառապանքի թեթեւացում : Երկու պարագային ալ մարդկային կարողութիւնները կը զրուին կանոնաւոր անտեսութեան մէջ :

Յառաջդիմելով , մարդկութիւնը կ'ըլլայ խելամուտ իր չանքուն և իր կորուստներուն ու մանաւանդ իր տառապանքի պատճառներուն : Իսկ գիտակից տառապանքը շատ աւելի արդիւնաւոր անտեսութիւն մը կ'ենթադրէ , քան անգիտակից երջանկութիւնը :

Ատկից դատ , արդէն ծանօթ իրողութիւն է , վիշտը աւելի բարձրին և աւելի կատարեալին մղումը կը դնէ մարդուն մէջ : Վշտահարը դժգոհ մըն է իրերու վիճակէն : Դժգոհութիւնը քաղաքակիրթութեան ազդակ է : Տառապանքը չարիքի մը կամ պակասի մը խելամուտութեան կամ չգոհացումած բաղձանքի մը կը յաջորդէ : Գոհանք չարիքը , պակասը , պակասը դարմանող միջոցները , ու մարդիկ աւելի քիչ պիտի տառապին :

Արդի գիտութիւնը մեղ կը ջանայ համոզել որ մարդուն ապերջանկութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ վերջամեայ փաստակար գործարաններու , հաստաղիներու մանրէներէն կազմուող թոյներու , սեռային հասունութեան և ծնունդի շրջաններուն ֆատուկ զփուարութիւններու պէտք է վերագրել : Ահա սրբազրիկ բաներ նոյնիսկ մարդկային գործարանաւորութեան մէջ : Ասոնց դարմանումի միջոցները գտնելով , մարդ աւելի աւողջ ու երջանիկ պիտի ըլլար ուրեմն : Այսպէս կը հաւատտէ գոնէ գիտութիւնը :

Պէտք չէ ըսել . — Քանի մարդիկ զարգանան , այնքան շատ կը տառապին : Պէտք է մանաւանդ ըսել . — Քանի մարդիկ զարգանան , այնքան լաւ կը նշմարեն չարիքը , պակասը : Այս երկու նախադասութիւնները խմստով նոյն են զրեթէ : Բայց վերջինը կը նախընտրենք , որովհետեւ ան յայտնապէս մեզի կը հասկցնէ թէ զարգացումը կ'ընկերանայ ուղիղ ու սուր տեսողութեան , ինչ որ յատկանիչն է գիտակից տառապանքին :

Ուղիղ ու սուր տեսողութիւնը ամէն բանի մէջ , պատճառներու , հետեւանքներու , գաղտնիքներու , աղէտներու , ապագայ միտութիւններու մէջ : Ատիկա արդէն անտեսական է , թէեւ քիչ մը տառապեցնող :

Անտառւեններու մէջ բարոյական վիշտը շատ թեթեւ է և սահմանափակ : Նախամարդուն մէջ ալ՝ հարկաւ՝ այդպէս էր : Իսկ անասունէն ու նախամարդէն մինչեւ քաղաքակիրթ մարդը տառապանքի զարգացում մը կայ , բայց կայ մանաւանդ մտաւորական կարողութիւններու զարգացում մը : Ապացուցուած կարելի է նկատել ուրեմն որ մարդուն մէջ գիտակից տառապանքը քաղաքակիրթապէս աւելի կ'արժէ քան անասունին մէջ կոյր երջանկութիւնը :

Ե. — Քաղաքակիրթ հասարակութիւններէն զէպի յետամնաց համայնքները ելած ատեննիս, ուշադրաւ երևւոյթ է նաեւ այն որ տառապանք առաջացնող պատճառին գիտակցութիւնը աստիճանաբար կը նուաղի և կ'սնշանայ:

Հոգեբանօրէն ու քաղաքականապէս սարուկ ժողովուրդները միշտ կը խորհին թէ իրենց մեղքերուն համար է որ կը հարստահարուին, կը ջարդուին, ստիպման կը կորսուին: Ռամբկները երկնատաք պատիժներ կը նկատեն հիւանդութիւնները և բնական աղէտները: Իր մեռելին համար «հոգու հաց» չտուող հայ գեղջուկը անակնկալ պատահաբար մը վախը ունի միշտ: Վերջերս Կովկասի մէջ քոյերա կը պատահի ու Կարսի սնահաւատ հայ ժողովուրդը անկից փրկուի կը յուսայ «Եօթն Վէրքի» պատկերով, զոր բերել կու տայ յատուկ պատգամաւորներով և որուն մեծ բնդունելութիւն կ'ընէ:

Անհրաժեշտ չէ կարծեմ երկարել այս օրինակներու շարքը: Իրողութիւնը ան է որ մտաւորապէս աղքատը կա՛մ չի գիտեր կամ սխալ կը տեղականայնէ (localiser) իր ցաւերուն պատճառը: Կա՛մ անգիտակից է կա՛մ կէս գիտակից է այն չարժաւորներուն որոնք զինքը հոգեկան ու ֆիզիքական դժբաղդութիւններու կը մատնեն:

Արդ, համայնք մը իր ուժերը կը վատնէ այնքան շատ, որքան քիչ գիտակից է, կամ անգիտակից է իր տառապանքի պատճառներուն: Որովհետեւ իր մտաւորական ու ֆիզիքական բոլոր սրժեքներովք կը դառնայ գերի բնական աղէտներու, հիւանդութիւններու, կրօնական ու քաղաքական յիմարութիւններու, բնառնեկան աւանդութիւններու, վայրագ բնագոյններու ևն:

Հակառակն ալ ճիշդ է: Հասարակութիւն մը իր ուժերը կը անտեսէ այնքան լաւ, որքան շատ գիտակից է իր տառապանքի պատճառներուն: Որովհետեւ կը որդի

պաշտպանուիլ ամէն տեսակ բնական և բնկերային չարիքներու դէմ:

Իսկ ինչ որ արդի քաղաքակիրթ մարդուն տառապանքը կը կազմէ — դժգոհութիւնը, յուսահատութիւնը, ներքին հոգեբանական պատակոտումները —, բնդ նանրապէս վերագրելի է այն հանգամանքին որ մաքի յառաջացումին նաև ուղիղ չի քարեր բնկերային աւերողութիւններու բարձուր:

Վնասակար դարձած գործարաններու պէս, կան նաև ներկայ փոխանցումի պահին վրայ փուճ ու վնասակար դարձած աւանդութիւններ կրօնական, անտեսական, քաղաքական: Զարգացած միտքը անոնց մէջ զրուած՝ կը տառապի, որովհետեւ իր բարձր մտածումը չի սող գիտական ճշգրտութիւններէն սչինչ կը զանէ «գործնական» կոչուած կեանքին մէջ: Ան կը գտնուի այնպիսի շրջանի մը մէջ ուր տառապանքը ամէն ժամանակէ աւելի ուժերու սպառում և ուժերու սպառումը տառապանք կը բերէ մարդուն, պատճառ և արդիւնք իրար ամբողջացնելով. ուր սխալ, պակաս, անպէտ, վնասակար բաներու հետաքրքրութիւնը կը տիրէ. ուր չարիք առաջացնող չարժաւորներու հետադատութիւնը և ծանօթացումը կ'ընդհանրանայ, ուր գիտական այլապան պահանջներու և անոր բամարան աւանդութիւններու միջեւ կոխը կը դառնայ աւելի և աւելի անողորմ ու կատաղի, — ցաւագին յեղափոխութիւն մը թէ՛ անհատական և թէ՛ բնկերային հոգեբանութեան մէջ:

Հասկնալի է ուրեմն, արդի բնկերային կարգերու դէշ յօրինուածութիւնէն կ'առաջադայի ժամանակակից տառապանքը իր շատ մը բարդութիւններովը, հեռեւարաւ նաև հաւաքական կորովին անօգուտ սպառումները, այնքան աղետաւոր ժողովուրդներու զարգացումի և աճումի տեսակէտէն:

Ահա չարիքը :

Բայց չարիքին գիտակցութիւնը կ'աճի գիտական զարգացումին հետ զուգահեռաբար : Այս լաւ է, որովհետեւ զարմանումներ փնտռելու կարողութիւնը կ'ոգեւորէ : Հետեւաբար պիտի գայ ժամանակ ուր մարդիկ սրբազրկով հին վայրենութենէ կամ մութ անցեալներէ մընացած բնազդներ, կիրքեր, աւելորդ գործարաններ, փուճ աւանդութիւններ և յիշատակներ, — տառապանքը պիտի սահմանափակուի : Ընկերային կարգերը՝ այն ատեն աւելի գիտական հիմքով՝ պիտի չմեղսեն, պիտի կենդանացնեն մանաւանդ : Անօթութիւնը, պատերազմները, թաղանք, կրօնական ու քաղաքական սարսափները պիտի վերնան աշխարհէն : Բնական ազէտները պիտի քիչնան, որովհետեւ գիտութիւնը անոնց առջեւ պիտի բարձրանայ պատենէյի մը պէս ամուր, մեծ, անխորտակիլ :

IX.

ՄԵՐ ԵՐԱՋԸ՝ ՈՐ Է ՆԱԵՒ ՄԵՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ

Լոյսերով և ստուերներով Խորհրդաւոր, ամպերով և երկնալուրջով հովանաւոր այս երկնագունափն վրայ ուր մարդկային կեանքը կրնար զժբաղք չըլլալ, տառապանքը կը տիրապիտէ :

Ցաւը միշտ նկատուած է յառաջդիմութիւններու ազդակ : Անշուշտ սխալ չէ՝ աս : Բայց դարերով ճիգ թափուած է անոր հակազդելու համար. դարերու երազը կայ մեր ետեւ, խաղաղ ու երջանիկ գոյութեան մը քաղցրութիւններուն համար :

Բնախօսապէս անվիճելի է այն թէ՝ հաճոյքը կ'աւելցնէ գործունէութիւն ու կորովը, վիշտը կը նուազեցնէ գործունէութիւնն ու կորովը : Ուրեմն անվիճելի է նաեւ որ տառապանքի աստիճանական մեղմացումը պիտի չվընասէ մարդկային յառաջդիմութեան գործին : Ընդհակառակն, զայն աւելի պիտի ոգեւորէ :

Բանականութեամբ անկատար մարդը՝ տառապանքին ուղղակի հակազդելու համար՝ կը ձգուի իր միջավայրի և իր կեանքի նորոգութեան : Բանականութեամբ բարձր մարդը կատարելութեան կը մղուի, գտնելու և ստեղծելու հաճոյքէն միայն կ'առաւարտուած :

Քաղաքակրթութիւնը որչա՛փ մեծնայ, այնքան մտածումը ուղեղին մէջ կ'ըլլայ անհրաժեշտօրէն ներկայ : Ու մտածող գլուխը արտադրելու համար պէտք չունի տառապանքի խոցող խթանին : Ստեղծագործութիւնը անոր էութեան անխուսափելի հետեւանքն է :

Քաղաքակրթութեան ընդլայնումին հետ պիտի սահմանափակուի ցաւերու պարունակը : Ապագայի մարդը՝

բանականութեամբ աւելի հարուստ՝ քիչ պիտի տառապի, շատ ներդաշնակ պիտի ըլլայ ինք իր մէջ, համերաշխ պիտի ապրի իր նմաններուն հետ, պիտի չվաճառուի, պիտի ստեղծագործէ միշտ: Տեսակ մը երազ չէ՞ տա, քանի որ երկրագունդը ուր կը գտնուինք, տակաւին կը միայն հոգեկան աւերներու և փեռներու մեծութիւնը:

Ինչու չէ, տեսակ մը երազ...:

Զգայուն վիպասաններ նշմարած են որ մեծ վիշտերու ատեն հեշտապի թմրութիւն մը կը համակէ ենթական, ու երջանկութեան տեսարաններ վը լեցնեն անոր երեւակայութիւնը: Իր սեւ արտմութիւնը արցունքով ու ճիւղերով դուրս տալու տեղ, ան կ'իջնայ խաղաղ ու հիւանդ անզգայութեան մը մէջ՝ ուր հոգեկան խոտուկները կը փոխանակուին տարօրինակէս հաճելի մտապատկերներով:

Բաֆֆին «Խենթ»ը հառաչելով չլսեցաւ ահագին աւերը որ իր մէջ և իրմէ դուրս տեղի ունեցած էր: Ան մարած ինկաւ գերեզմանին վրայ ուր իր սէրը թաղուած էր, և երազեց ազատութեամբ ու սիրով երջանիկ, գործունէութեամբ ու մտածումով քաղաքակիրթ, ներդաշնակ ու համերաշխ կեանքի մը պատկերները:

Սառած մարդը, կ'ըսեն, արեւին հաճոյքը երազելով կը մեռնի:

Այսպիսի երազ մըն է նաեւ ան որ կ'ապրի ներկայ տուրուդը: Ընկերային միջավայրի ցաւազին ձմրամներէն հերձուռեալ, դժգոհ, ան հեշտութիւն մը կը զգայ ազգայնորդեալ աշխարհ մը կառուցանելով իր երեւակայութեան սահմաններուն վրայ:

Շատերուն համար արձամարհելի բան է երազը, իւրօքի: Եւ սակայն, ընկերային պատմական վերածնութիւնները ընդհանրապէս կը պարտինք խանդավառօրէն երազող և դժգոհ նկարագիրներու: (G. Richard, L'idée d'évolution dans la nature et l'histoire, Appendice H. էջ 402):

Ընկերային կոշտ սխալներով հետաքրքրուող ամէն գլուխի մէջ կայ սրբազրուած աշխարհի մը երազը, ու կայ նաեւ մեր մէջ: Թերեւս ան շատ մը կողմերով թերի ու ցնորական է: Ինչ հոգ, մեր դժգոհութիւնը՝ ներկայ ծուռ ու կոշտ աշխարհէն՝ անվիճելիօրէն հիմնուոր է:

Ու քաղցրութիւնը զոր կը զգանք խորհելով ընկերային կարգերու նորոգութեան վրայ, աւելի կը սատակացնէ դատնութիւնը զոր կը զգանք արդի հինցած ու դաժան ընկերային կարգերէն՝ ուր առեւտուրի մարդիկ իրարու աղիքով կը մնանին, ուր գէնքի մարդիկ իրարու արիւն կը խմեն, ուր հաւատքի մարդիկ սուտերով ու նախապաշարումներով իրար կը գերազանցեն...:

Ուժերու ներհակութիւնը ժամանակակից չարիք մըն է: Ուժերու ներդաշնակութիւնը գալիք օրերու փառքը պիտի ըլլայ: Անով միայն կարելի պիտի ըլլայ մշակել անսահմանօրէն լայն գետնին վրայ՝ Այլասիրութիւնը, մարդկային էութեան ամէնէն ազնիւ զգայումը, ճերմակ ծաղիկի մը պէս գեղեցիկ:

Եւ այդ ծաղիկը պիտի աճի և մնանի Այլաստանքով որ հոգեկան ու մարմնական կորովի հարուստ արտագեղումն է:

Այլաստանքը ուժ է ամէն կենդանի էակի մէջ: Վայրենիին մէջ ան կ'արտայայտուի մերթ դրական ու մերթ բացասական ուղղութեամբ, այսօր արդիւնք է ու վաղը կորուստ: Ասոր համար է որ վայրենին չի յառաջիմներ:

Քաղաքակիրթ մարդուն մէջ այլաստանքը ուժ է բազմապատկուած: Ան կրնայ արդիւնաւորուիլ և՛ այսօր և՛ վաղը, ներդաշնակաւորելով այսօրը վաղուան հետ:

Իսկապէս, գիտական և բարոյական հողի վրայ կատարուող այլաստանքէն դուրս՝ ևս չեմ գիտեր բան մը որ մեզ կարենայ կապել սեղմօրէն մեր պատկերուն ու թուներուն ու մեր ժամանակակիցներուն:

Ու մարդու մը կեանքին մէջ ալ եթէ կայ թիւ մը՝ ձգուած պատանեկան վտու օրերէն մինչեւ՝ ծերութեան նուազ օրերը, երէկը և այսօրը ազատ հաղորդակցութեան մէջ զնոյ, դպրոցը արհեստանոցին հետ հաշտեցնող, — բացասական շարժումներէ զերծ և արդիւնաւոր աշխատանքի թեկն է այդ, անհատական և ընկերային նպատակներուն համապատասխան:

Ուժերու ներդաշնակութիւնը պիտի իրականանայ: Անհատը և ընկերութիւնը ներհակ ձգտումներ պիտի չունենան և իրենց կեանքը ամբողջապէս պիտի ենթարկուի բանականութեան: Այս ցանկալի վիճակին պիտի մօտենանք հետզհետէ մարդկային գործունէութիւնը զտելով հակասական սպառիչ շարժումներէ, հետզհետէ աշխատանքը ընկնով աւելի ընդհանուր, աւելի յառաջդիմական, աւելի զերծ աւելորդ ու ձախորդ վառնումներէ:

Աշխատանքը՝ մեր ժամանակակիցներուն մէջ յաճախ բանականութեան դէմ, դալիք օրերու մարդուն մէջ պիտի ըլլայ բանականութեան հետ, ու պիտի համարժէք ըլլայ ճշմարիտ ստեղծագործութեան:

Ան կարելի պիտի լինէ զանազան նկարագիրներու և կամքերու փոխադարձ թափանցողութիւնը: Անով միաբերը իրար պիտի ցոլացնեն, ու մթին խորշեր պիտի չմընան փոխադարձ հասկացողութիւնը դժուարացնող:

«Հասկնալ ուրիշները, ինքզինքը ուրիշներու հետ ներդաշնակութեան մէջ զգալ է», կ'ըսէ ֆրանսացի փիլիսոփայ մը: Իսկ մենք կ'աւելցնենք որ համկնալու համար ուրիշները, պէտք է ուրիշներու պէս և հետ աշխատիլ:

Ծուլութիւնը աննիւղաշնակութիւն մըն է ընկերութեան մէջ, ինչպէս ցար աննիւղաշնակութիւն մըն է հագեկան կամ ֆիզիքական կազմին մէջ:

Ծոյը չի հասկնար կեանքը, կը դաւաճանէ իր և ընկերային ուժերուն, ինքնապահ մը չէ միայն, ընկերապահ մըն ալ է: Ներկայ ընկերութիւններն ալ զգացած են այս:

Ապագայի մարդը պիտի աշխատի գիտակցօրէն ու պիտի բռնէ. «Իմ աշխատութիւնս ուրիշները կ'ամբողջացնէ և ուրիշներու աշխատութիւնը զիս կը մեծցնէ: Անոնք իմ մտածելու, զգալու, գործելու շրջանակը կ'ընդլայնեն, և անոնց յառաջդիմութիւնը կը ջանամ դիւրին և հաճելի ընել: Անոնք ինծի ազատութիւն կու տան ու կը պաշտպանեն զիս վտանգներու առջև, իսկ և անոնց կորուրդ կ'ուղեմ ճոխացնել:»

«Հիները, պիտի խորհի ան մեզի համար, իրենց կրակներուն արիւնը, իրենց ուղեղի և ջիւղերու կորուրդ կը վառնէին ապարդիւն, և այդ բանը յիմարութիւն չէին նկատեր: Բայց երբ մէկը մասնաձիւ կ'ընէր ամբոխին մէջ տարածուած սխալներն ու սուտերը, զայն խենթ կը կոչէին: Ինչո՞ք երբ չէին կրնար գուշակել դատողութեան այն յեղաշրջումը որ այսօր մեզ կը մղէ յիմար նկատել ով որ իր սեփական և ընկերային ուժերէն մաս մը կը պակսեցնէ, ու խորհող կամ գիտուն կոչել ով որ սխալ մը կը սրբադրէ, այսինքն՝ ով որ ընկերային ուժերուն մէջ աւելի կատարեալ անտեսութիւն կը մտցնէ:»

Ապագայի ապրող սերունդը պիտի սարսափի աննպատակ և անիմաստ աւանդութիւններու գերութենէն: Ան պիտի գիտնայ որ կմախքները փոսերէն դուրս հանելով՝ ոչ ինքզինքը և ոչ ալ զանոնք երջանկացնել, ոգևորել կրնայ: Ու բնագդական կիրքերէ տարուելուն մէջ պիտի չքնէ իրական յառաջդիմութիւնը, ինչպէս կ'ընենք մենք այսօր:

Անհատական կարողութիւնները՝ կենսունակ ու թարմ՝ իրենց բոլոր այլազանութեամբ արտայայտուելու հնարաւորութիւնը պիտի ունենան:

Աւանդապաշտ և ամբոխային զգացումները իրենց ճնշող աղեղնութեան տակ պիտի չխեղեն նկարագիրներու, միտքերու, գործունէութիւններու ազատութիւնը:

եւ ազատութիւնը պիտի սգեւորէ զանազան ուժերու միջեւ ներդաշնակութիւնը, ոչ կռիւն ու սպառումը :

Դժգոհները կը շատնան : Կատարելութեան ձգտումը օրէ օր աւելի ուժգին թափ մը կը ոտանայ անոնց մէջ :

Այս սրբազրկի աշխարհին հանդէպ զայրոյթով, ատեւութեամբ, ցաւով, արհամարհանքով ու բողոքով լեցուած, անոնք կ'երազեն ընկերային կեանքի եւ միջավայրի նորոգութիւն :

Յորչափ անհատը՝ զերծ ամէն կաշկանդումէ, ներդաշնակ ու գիտակից ինքն իր մէջ, ձգտումներով ու մտածումներով բազմազան, իր կարողութիւնները չի անտեսեր արգիւնաւորապէս :

Յորչափ աշխատանքը՝ մոտաւոր թէ ֆիզիքական՝ չի դառնար մարդոց մէջ միութեան գիծ մը՝ սահմանափակելու համար ներհակութիւններէ, առաջացող վատնումներու չափը, եւ չի դրուիր այնպիսի վիճակի մը մէջ ուր յոգնութիւնը նուազի եւ գործունէութիւնը աճի :

Յորչափ ընկերութիւնը իր գոյութեան զանազան արտայայտութիւններուն մէջ ուժերու խելացի անտեսութիւն չի մտցնէր, ջնջելով ամէն աւելորդութիւն եւ լաշն ունդ տալով ամէն քաղաքակրթական ձեռնարկի :

Յորչափ ան կ'անդամալուծէ անհատական ուժերը իր յիմարութիւններուն մէջ, ու գիտութիւններու ծաւալումը կը խափանէ բիրտ դժուարութիւններով :

Յորչափ հասարակութիւնները կը մնան ոչխարային նմանողութեան ենթակայ, ձուլելով իրենց կարողութիւնները միակ եւ անփոփոխելի կաղապարի մը մէջ եւ այսպէս սպաննելով կամքերու եւ միտքերու ալլազանութիւնը :

Յորչափ անոնք անիմաստ եւ անարժէք աւանդութիւններու յաւերժացումին համար իրենց կենսական կորովը կը սպառեն մեծ չափերով :

Յորչափ պատասխանատուութեան զգացումը կը մը-

նայ չլքեալուած հուաքական սեղմօրէն միօրինակ հոգեբանութեան, եւ անհատը կը մնայ զուրկ սեփական կամքի եւ պատասխանատուութենէ, անգիտակից ու գերի :

Յորչափ քաղաքակրթութեան առաջացումին հետ սպառիչ տառապանքը չի նստազիր ընկերային չարիքներու բարձումով :

Խորհող ու քրտնող մարդիկ, միշտ դժգոհ, միշտ յատած ապադայ յոյսերու, իրաւունք պիտի ունենան իրենց զայրոյթի, իրենց արածութեան, իրենց ատելութեան, իրենց արհամարհանքի, իրենց բողոքի պահերուն բացագանչելու անօրինակ թափով՝

— Մեք այս աշխարհէն չեք...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I.

Ուժերու ճնշեսութիւնը անհասկան կեանքի մէջ :

Ա. — Շարժումը միշտ ուժ է , ըլլայ միտքին կամ մարմնին մէջ : Մտաւոր ու մարմնական ուժերը իրարմէ տարբեր բաներ չեն էութեամբ և իրարու կապուած են սերտ աղերսով :

Բ. — Ուժերու անտեսութիւնը իբր զխտակից , իբր բնագոյական և իբր բնախօսական վիճակ : Քաղաքակրթութեան հետ ան հետզհետէ կը բարեշրջուի : Յաստի-զխտութիւնը աւելորդ վատնումներու սահմանափակում մըն է :

Գ. — Տնտեսկու զգացումը քաղաքակրթական ընտելածագործութեան պատճառ : Ամէն տնտէժագործութիւն ուժերու անտեսութիւնը կը զարգացնէ : Ընկերութիւնը կը սպառէ անհատը :

Դ. — Անհատին մէջ կարողութիւնները բնդհանրապէս ներդաշնակ են :

II.

Աշխատանքը ճնշեսութեան գաղափարով բացատրուած :

Ա. — Աւելորդ ու ձախորդ շարժումները սրբազրկ՝ կը նշանակէ անասնոյ կորուր : Աշխատանքի մէջ գործունէութիւնը , արագութիւնը և զիւրութիւնը , վարպետութիւնը և աշխատութիւնը , յոգնութիւնը և հանգիստը կը բացատրուին անտեսութեան գաղափարով : Թէ՛ գործունէութեան և թէ՛ հանգիստի պահերը երկարաձգելու չէ :

Բ. — Աշխատանքի բաժանումն ալ անտեսութեան գաղափարին վրայ հիմնուած է :

Գ. — Մեթոտը աշխատանքի մէջ աւելորդ սպառումներու նուազութիւն մըն է :

III.

Ուժերու ճնշեսութիւնը բնկերային կեանքի մէջ :

Ա. — Ընկերային կեանքի ամէն արտայայտութիւն արդիւնքն է կենտական կորուրի մը որուն աւելորդ ու ձախորդ սպառումները պէտք է սահմանափակել՝ յաստիզխտութիւնը կարելի և զիւրին բնկու համար : Քաղաքակրթութեան ընթացքը կը դանդաղի կամ կ'արագանայ բնկերային ուժերու վատնումով կամ անտեսումով : Մարդկային նպատակը քաղաքակրթութիւնն է , իսկ ձամբան՝ բնագոյէն դէպի բանականութիւն :

Բ. — Հաւաքական կեանքի ամէն արտայայտութիւն ունի միշտ սպառիչ մասեր՝ տարափոխիկ : Քաղաքականութիւնը աւանդութիւններու և բնիկ ու օտար ամբողջներու ազդեցութեան տակ : Ամբոխային բնագոյականութիւնը զինուորականութեան մէջ : Քաղաքական չանհերք , կոխներու , սղտոր զգացումներու սպառիչ հանգամանք :

Գ. — Տնտեսական մրցումը , սրտերազմական կիրքերու քիչ մը մեղմացած ձևը , ամբոխայնութեան և քաղաքակրթական յետաշրջումի պատճառ : Աղքատը հողիւ ալ աղքատ է :

Դ. — Կրօնական զգացումը , տարափոխիկ յուզում , աշխատանքի թշնամի , աւանդութիւններու սիրահար , մարմնապէս և հոգեպէս սպառիչ է :

Ե. — Գիտական ծանօթութիւններու և բնկերային յիմարութիւններու սպառիչ պայքարը մանուկ գլուխներու մէջ : Գէշ յիշատակները կը սրտխեցնեն կորուր և կը դանդաղեցնեն դատարարական գործը :

Զ. — Աւանդապաշտութիւնը և սամկութիւնը լեզուներու մէջ և անոնց սպառիչ հանգամանք :

Է. — Պրծանքը , ալքօլը , ծխախոտը , մօտան , օժիտը պէսքէն դառնալով՝ սերունդներ կը սպաննեն : Զննեցէ՛ք ամէն ինչ որ կը սպառէ :

IV.

Ուժեղու ճնշեսութիւնը ընկերական կեանքի մէջ (շար.)

Ա.— Անհատները՝ սահմանափակ ուժով աւելի քաղաքակրթիչ, քան համայնքները՝ զանգուածային ուժով։ Անոնք ասոնցմէ աւելի լաւ գիտեն անտեսել իրենց կորույր։ Ամբոխային անհատի մասին չէ մեր խօսքը։ Մարդ ընկերութեան մէջ երբ կը մտնէ, կը ժխտէ առաւելապէս ու կը սպառէ թէ՛ իր և թէ՛ ուրիշներու ուժերը։ Ապացուցուած սխալին դէմ կռուելը սպասիչ է։ Ընկերութիւնը հակամարտ ուժերու ասպարէզ, ուր յաղթութիւնն ու պարտութիւն կը սպառնան հաւասարապէս։

Բ.— Ընկերային ասեղութիւնը՝ նորութիւններու դէմ պատճառ եղած է որ չատ մը գիտական ու բարոյական սկզբունքներ անհետին։ Ընկերային քարացած կարգերու հետ ուղղակի առնչութիւն չունեցող նորութիւնը աւելի դիւրօրէն ծաւալած է։ Ընկերային գիտութիւններու յետամնացութիւնը սպասնացող չարիք մը պէտք է նկատել։

Գ.— Ուժերու անտեսութեան գաղափարը ուղիղ, կարճ, հարիւր ու նուազ դիմադրութիւն ցոյց տուող ճամբան է ուրկէ պէտք է անցնին անհատներն ու ընկերութիւնները։

V.

Նմանելու բնագործ եւ ճնշեսութեան գաղափարը

Ա.— Անամոական խումբերու և բնազդական համայնքներու մէջ հոգեբանական սկզմ միօրինակութիւն մը կայ, թէ՛ ամի նորութիւններու և այլազանութիւններու։ Քաղաքակրթ հասարակութիւններու մէջ այս չարիքը մեղմացած է։ Քաղաքակրթութիւնը անհատական կարողութիւններու ազատ ու այլազան արտայայտութեամբ միայն կ'ըլլայ կարելի։ Անձուկ նմանողութեան հետեւ անք

է հաւաքական ետսիրութիւնն ու աւանդապաշտութիւնը, որոնք քաղաքակրթութեան յառաջացումին հետ կը տկարանան։

Բ.— Կամքերու, միտքերու, նկարագիրներու այլազանութիւնը հաւաքական կաղապարի մը մէջ ձուլելով, ընկերութիւնը ինքզինքը պակասաւոր կ'ընէ։ Հին կեանքի հետքերը, իրր գոյութեան բաղկացուցիչ մասեր, հաճելի են և նորութիւններու թշնամի։ Անոնց համար տածուած զգացումները սպասիչ են և դէպի նախնականութիւն կ'իջեցնեն մտաւոր գործունէութիւնը։ Երկու բան 1)-Անցեալին նմանող համայնքը իր ուժերը կը սպառէ, 2)-անցեալը տարակոյսի տակ ձգող համայնքը իր ուժերը կը անտեսէ։

Գ.— Ուժերու այլազանութիւնը, մանաւանդ նոր քաղաքակրթութիւն սկսող համայնքներու մէջ, կը նշանակէ ուժերու ներհակութիւն։ Ասկէց՝ զանազան արիւնտ յեղափոխութիւններ, նորէն սպասիչ։

Դ.— Ընկերութիւնը մեքենայ չէ, և այս իսկ պատճառով անոր ուժերու մթերքին մէջ կարելի է մոցնել գիտական չափերն ու Լչիւնները։ Այսպէսով միայն անօգուտ սպառումները սահմանափակելու հնարաւորութիւնը պիտի ունենանք։

VI.

Աւանդապաշտութիւնը եւ ճնշեսութեան գաղափարը

Ա.— Մարդուն մէջ կան անամոական չըջաննելի մընացած գործարաններ, այսօր անպաշտօն և աննպատակ.— Գործարանային աւանդապաշտութիւն։ Ընկերութեան մէջ կան իմաստէ և անհրաժեշտութենէ ինկած աւանդներ և համապատասխան հոգեկան վիճակներ.— Հոգեբանական աւանդապաշտութիւն։ Բնազդական վիճակ է աւանդապաշտութիւնը, որուն դէմ ու է չարժուժ «գայթակղութիւն» կը կոչուի ուսմիօրէն։

Բ. — Մանուկին և ընկերութեան յիշողութիւններուն մէջ երբ անհամապատասխան նորութիւն մը կը մտնէ, կրնա մը տեղի կ'ունենայ: Անցեալը ներկային թշնամին է:

Գ. — Աւանդութիւնները՝ խմատէ և անհրաժեշտութենէ խնկած՝ վերջամնացութիւն ալ կը կոչուին: Ընկերութեան ամէն երեւոյթի մէջ կան երկու մասեր. — Ներքին հոգեբանականը, արտաքին աւարկայականը: Առաջինը կը կորսուի, երկրորդը կը տեսնուի: Երբեմն ալ արտաքին ձեւը տեսնուի՝ իր հետ տեսական կ'ընէ նաեւ ներքին խմատներ՝ արժէքէ վաղուց խնկած:

Դ. — Աննպատակ, անպաշտօն, անխմատ, անարժէք աւանդներու յաւերժացումը կը պահանջէ հոգեկան և մարմնական ճիգեր. — անօգուտ սպառում: Աւանդութիւնները բնագոյնականութեան կ'իջեցնեն ընկերութիւնը. — յետագարձ սպասիչ չարժուի: Աւանդապաշտ միտքերու և նորոգուած միտքերու բաղխումէն՝ ուժերու մեծ վատնում: Սխալը կրննուելով՝ աւելի կը զօրանայ, որով աւելի սպասիչ կը դառնայ: Աւանդութիւնը կը սաղմնաւորէ հաւաքական ետախրութիւնը. — ընկերային կորովը անդամայուծող չարիք:

VII.

Պատասխանատուութեան զգացումը եւ ճշտութեան գաղափարը

Ա. — Հոգեբանական գերութիւն և հոգեբանական պատուութիւն: Մէկը յատկանշուի է յետմնաց համայնքներու կեանքին ու պատասխանատուութիւնը հաւաքական է: Միւսը յատկանշուի է քաղաքակրթութեան հատարականութիւններու կեանքին, ուր պատասխանատուութիւնը անհատական է: Անհատական պատասխանատուութիւնը կ'աճի և հաւաքականը կը նուազի քաղաքակրթութեան յառաջացումով: Յետմնաց համայնքներու մէջ մեծաւորները աւելի չափ աւանդապաշտ են և հետեւարար անհատական պատասխանատուութեան մեծապէս զուրկ:

Բ. — Գիտակից, ազատ, պատասխանատու անհատականութիւններու շատութիւնը ընկերութեան մը մէջ գոյութեան նշան է: Հակառակն ալ ճիշտ է: Քաղաքակրթութիւնը կը ձօնացնէ անհատական գիտակցութիւնը, ազատութիւնը, պատասխանատուութիւնը, բան մը որ կարողութիւններու անտեսութիւն ըսել է:

Գ. — Փոխանցումի պահը յատկանշուած է աւանդութիւններու մասին տարակոյսով, դժգոհ նկարագիրներու երեւումով, անհատականութիւններու կազմաւորումով: Ժամանակակից սերունդին տառապանքը երկու էական պատճառ ունի. — դարձի և մտածումի անհամաձայնութիւնը, անհատին հաւաքական անպատասխանատու կեանքէն անջատումը: Այս վերջին պարագային՝ միակութեան չարչարանքը որ ուժերու անտեսութեան տեսակէտէն քիչ նշանակելի է:

VIII.

Մարդկային աստղապսիւր ուժերու ճշտութեան ճեպակեցն

Ա. — Տառապանքը կ'առաջագոյն պէտքերու, ձգտումներու խախտուելէն: Աշխարհը՝ որ կը զգանայ գոհացնել զանոնք, հակամարտ կիրքերով ընկերական միջավայրն է աւելի քան անբան բնութիւնը: Իբր այս՝ տառապանքը բնորոշանալ է մարդկութեան մէջ:

Բ. — Մանուկը և զարգացածը, վայրենին ու քաղաքակիրթը, գիւղն ու քաղաքը բաղդառնելով, կը տեսնենք որ տառապանքը կ'աճի մարդկային յառաջդիմութեան հետ: Եւ այս անոր համար որովհետեւ կ'աղագոյնին ու կը ձօնանան ընկերական իմ անհատական զգացումները, որոնք միշտ չեն գոհացուիր, և կը ճանչցուն տառապանք առաջացնող պատճառները:

Գ. — Տառապանքը կենսական գործունէութեան մէջ նուազում կամ անկանոնութիւն կը բերէ. — արիւնի չըջանալութիւնը կը զանդաղեցնէ, չնչառութիւնը տարուն

կ'ընէ, բարեխառնութիւնը կ'իջեցնէ, մարտդութիւնը կը խանգարէ, չարժուանքը կա՛մ կը դադրեցնէ կա՛մ կը սասակացնէ:

Դ.— Քաղաքակրթութեան հետ տառապանքի աճումը չենք կրնար ապագայ մեծ վտանգ մը նկատել: Գիտակից տառապանքը կ'ենթադրէ զարմաննեւրու ճոխացում, ցաւերու սահմանափակում: Երկու պարագային ալ ուժերու անտեսութիւնն է:

Ե.— Տառապանքը զգացում մըն է գիտակից, կէս-գիտակից և անգիտակից: Ուժերու սպառումը կը շատնայ քանի վար իջնենք: Ժամանակակից տառապանքը կը ընկերային կարգերու գէշ յօրինումով թեւեւ: Սրբազրուելու յոյսեր:

IX.

Մեր երազը ուր է նաեւ մեր եզրակացութիւնը

Տառապողներու և դժգոհներու երազը.— Ուժերու ներդաշնակութիւնը և աշխատանքը.— Ապագայի մարդը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	սող	սխալ	ճիշակ
34	17	Սօտան	Մօտան
35	20	Վերնաբերին քով պահաս է (Շար.)	
40	24	Կռիւ բնութեան դէմ, կռիւ ընկերոքեան դիմ (ընդդէմումը երեք բառերը պակաս են)	
41	12	գիտուններու	գիտութիւններու
43	4	կը տանին - գիտակարարապէս...	կը տանի գիտական - քաղաք...
43	14	բարութեան	բարօրութեան
48	28	նոյնադէպ	նոյնատիպ
49	20, 30	(2 անգամ) պահպանելու բնազդ	պահպանուելու բնազդ (instinct de conservation)
50	1	այդ	այդ
50	33	սպառի	սպառէ
54	22	խափանելով	խափանալով
55	3	դրումը	տրումը
57	19	համոզուած են	համոզուած
57	21	ուտելիքներու	ուտելիքներու
62	13	եկած	ինկած
62	16	հակադրական	հարկադրական
63	28	այս	այսօր
66	3	արդիւնաւոր	արիւնտ
82	23	վատնութեամբ	վատութեամբ
88	23	եւ թէ	եւ

1 եւ 2 տողերը ջնջել եւ տեղը դնել (Esquisse d'une morale sans obligation ni sanction. p. 224)

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0152204

ԿԱՐՄԻՐ ՏԵՏՐԱԿՆԵՐ

(ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՐԾԻՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑԻ)

1. ՄԵՐ ՀԱՐԱՏԱՄԲ, ԱՏՈՄԻ 4 ՂԵՐ.
2. ԴՐՈՍԱԳՆԵՐ ՍԱՏԱՐՈՒ ԿՐԺԱՆԵՐԷՆ, ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 2 »
3. ՆՈՐ ԿԵԽ, ՆՈՐ ԱՐԺԵՐԵՐ, ԴԵՂԱՄ Վ.Ի 3 1/2 »

ԳԻՆ 3 1/2 ՂԻՇ.